

FÓNAGY ZOLTÁN

Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után

Hatalompolitika és modernizáció a közös minisztertanácsi
jegyzőkönyvek tükrében*

„Ezeknek az embereknek, akik itt születtek és itt nevelkedtek, Törökországnak ebben az eldugott sarkában, még sohasem volt alkalmuk arra, hogy egy nagyhatalom igazi, erős és jól megszervezett katonaságát láthassák. [...] Most először jelent meg életükben egy győzelmes, tündöklő és önmagában biztos császárság igazi ereje és rendje. [...] A díszbe öltözött huszárok és vadászok minden gombja, minden lószerszáma mögül egy nagy és erős háttér, egy másik világ ereje, rendje és jóléte tűnt elénk már az első pillantásra. Meglepetésük nagy, benyomásuk mély volt.”¹

„A nyugatról érkező, aki Bosznia és Hercegovina helyenként varázslatos hegyvidékét beutazza, csodálkozással tapasztalja, hogy egy keleti világba került. [...] Ez a terület, mintegy tizennégy nemzedék, négyszáztizenöt éven át egy keleti faj közvetítésével nyerte fogalmait vallásról és államról, jóról és rosszról, enyémről és tiedről, röviden: tizennégy generáció itatódott át török–mohamedán világnézettel, amely hatás nem csak a vezető társadalmi osztály öltözetére és a külső megjelenésére nyomta rá bélyegét, hanem a néplélek gyökeréig lehatolt.”²

Két világ találkozása két látószögből...
A találkozás Bosznia és Hercegovina 1878-as osztrák–magyar megszállásának a következményeként valósult meg.

Az okkupáció következményei közül a politika-központú történetírás azt szokta kiemelni, hogy a Monarchia Európa egyik puskaporos hordójának jutott birtokába. (Szimbolikus jelentőséget kap ebben a narratívában, hogy 1914-ben itt került sor a világháború kirobbanásához ürügyet szolgáltató merényletre.)³ Tanulmányunkban,

* A tanulmány az Andrássy Egyetem Donau-Institut für Interdisziplinäre Forschung TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0015, valamint az OTKA K 106353 kutatási programjának támogatásával készült.

1 Ivo Andrić: Híd a Drinán. Ford. Csuka Zoltán. Európa, Bp., 1982. 193.

2 Die Lage der Mohammedaner in Bosnien. Von einem Ungar. Holzhausen, Wien, 1900. 3.

3 Az okkupáció politika- és jogtörténeti összefoglalásai magyar nyelven: Bencze László: Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban Akadémiai, Bp., 1987.; Diószegi István: Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Teleki László Alapítvány, Bp., 1998.; Uő: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918. Vince Kiadó, Bp., 2001.; Szabó Szilárd: Bosznia-Hercegovina közjogi viszonya Ausztriához és Magyarországhoz, 1878 és 1918 között. Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011.

bár nem hagyhatjuk figyelmen kívül a politikai erőtér szerepét sem, mi a *találkozás* mozzanatára összpontosítunk, s amennyire forrásaink engedik, az antropológia látószögeiből vizsgáljuk azt. Kényszerűen egyoldalúak leszünk: csak azt kíséreljük meg rekonstruálni, miként érzékelte és értelmezte, illetve hogyan kezelte a két, egymás számára idegen világ találkozását az *egyik* résztvevő. Forrásaink meghatározzák látószögünket: túlnyomórészt a modern nyugati világlátást és értékrendet képviselő birodalom politikai és közigazgatási szervei által előállított levéltári és nyomtatott dokumentumok, illetve ugyanezen látószögből írt tudományos és publicisztikai művek alapján igyekeztünk rekonstruálni a gyökeresen másnak, idegennek tartott világról alkotott képet, illetve az ahhoz való viszonyulást. Forrásaink között kiemelt helyet foglalnak el a Monarchia közös minisztertanácsának jegyzőkönyvei, amelyek az okkupációt követő években keletkeztek, s amelyek rögzítették a politikai-igazgatási elit legfelső szintjének pillantását erre a másik világra.

A politikai-közjogi erőtér mint a modernizáció fékezője

Mielőtt tanulmányunk tulajdonképpen tárgyára térnénk, röviden foglalkoznunk kell Bosznia-Hercegovina megszállásának, illetve birtoklásának bel- és külpolitikai összefüggéseivel. Az a tolerancia, sőt előzékenység ugyanis, amelyet az idegen társadalmi struktúrákkal és kulturális gyakorlatokkal szemben tanúsított a megszálló hatalom, s amely a gyarmatosítás korában szokatlannak számított, jórészt ezekben az összefüggésekben leli magyarázatát.

A nemzetközi jogi felhatalmazást adó berlini szerződés 25. cikkelye szűkszavúan Bosznia és Hercegovina megszállásával és igazgatásával bízta meg az Osztrák–Magyar Monarchiát. A nagyhatalmak kongresszusa a megbízatást a nyilvánosságnak szánt kommunikációban kizárólag humanisztikus beavatkozásként ábrázolta: elsősorban a keresztény alattvalók védelme érdekében adtak felhatalmazást az évek óta tomboló erőszak felszámolására, a társadalmi rend helyreállítására. A szomszédos országban zajló polgárháború nemcsak rendvédelmi szempontból jelentett veszélyt a Monarchia számára, a keresztény lakosság menekült tömegeiről való gondoskodás pénzügyileg is terhelte.⁴

A Délkelet-Európából kiszoruló Oszmán Birodalom nyugat-balkáni tartományainak megszerzését valójában elsősorban hatalmi-politikai és stratégiai megfontolások motiválták. Az okkupáció közvetlen célja a teljes függetlenségét frissen elnyert Szerbia terjeszkedésének, egy nagy délszláv állam létrejöttének megakadályozása volt. Közvetve az orosz birodalom befolyási övezetének „aránytalán” növekedését is ellensúlyozta az osztrák–magyar expanzió. (Lényegében ennek meg-

4 „Die Provinzen Bosnien und Herzegowina werden von Österreich-Ungarn besetzt und verwaltet werden.” Staatsvertrag zwischen Österreich-Ungarn, Deutschland, Frankreich, Grossbritannien, Italien, Russland und der Türkei. Artikel XXV. Geschlossen zu Berlin am Juli 13. 1878. Becikkelyezése Ausztriában: Reichsgesetzblatt 1879. Nr. 43.; Magyarországon az 1879. évi VIII. tc.: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5838>. *August Fournier*: *Wie wir zu Bosnien kamen. Eine historische Studie.* Wien, 1909. 66–68.

fékezése volt az egész berlini kongresszus célja.) Noha a nyilvános diskurzusban ekkor már nem illett a dinasztikus hatalmpolitikai alkuk érvrendszerét használni, maga a lépés valójában beleillett a korábbi korok diplomáciai gondolkodásába is, amely területeket és népeket az uralkodók magánbirtokokként vett el, engedett át vagy cserélt. Ugyanakkor a béketeremtés valóban nem pusztán ürügy volt: az oszmán államhatalom tényleg képtelennek bizonyult az erőszak megfékezésére a periférián fekvő tartományában, és Szerbiának sem sikerült – a négy éve tartó keresztény felkelés ellenére – bekebeleznie a szomszédos tartományt, amelyben az ortodox szerbek relatív többséget képviseltek.⁵

Hogy a kongresszus csak az ideiglenes, bár határidő nélküli megszállást és nem a nemzetközi szempontból befejezettnek, teljesnek számító annexiót engedélyezte, feltehetően az osztrák–magyar külügyminiszternek, Andrássy Gyulának a kérése volt. Mind a magyar, mind az osztrák politikai elit ellenérzessel fogadta ugyanis a dualizmus két nyertes nemzetével szemben „ellenséges elemek”, azaz a szláv népesség gyarapodását a birodalomban. A „megszállás és igazgatás” formula a végérvényes impériumváltásnál könnyebben elfogadható volt a török birodalom számára is, amelynek beelegyezése fontos volt az akció legitimálása és gyors lebonyolítása szempontjából.⁶

Az okkupáció végrehajtása után, 1879. április 21-én Konstantinápolyban a két érintett által aláírt konvenció de jure érvényben hagyta a szultán szuverenitását.⁷ A gyakorlatban azonban a megszálló hatalom néhány év alatt de facto birtokba vette az állami szuverenitás minden fontos területét. 1879 végén betagolták a két tartományt a közös vámterületbe, kiterjesztették az állami monopóliumok és a fogyasztási adók monarchiabeli rendszerét, bevezették a pénzt stb. 1880-ban lakóinak – a formális állampolgárság megadása nélkül – egyenlő jogállást biztosítottak a Monarchia állampolgáraival. Az általános hadkötelezettség 1882-es bevezetésével tulajdonképpen befejezetté vált a szuverenitás tényleges kiterjesztésének folyamata.⁸

A közös minisztertanács már 1882-ben, a hadkötelezettség bevezetése nyomán kirobbant hercegovinai felkelés kapcsán foglalkozott a megszállt tartományok államjogi helyzetének végleges rendezésével. Evidenciaként kezelték, hogy ez csakis az annexió lehet, aminek azonban kül- és belpolitikai előfeltételei voltak. Kálnoky külügyminiszter szerint a bekebelezés nem lehet egyoldalú lépés, az csak

5 Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1934. I. 171.; *Diószegi I.*: Bismarck és Andrássy i. m. (3. jz.) 264., 314.; *Ress Imre*: Kállay Béni bosnyák nemzetteremtési kísérlete. In: *Uő*: Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek és bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L'Harmattan, Bp., 2004. 244.

6 Fournier, A.: i. m. (4. jz.) 68.; Szabó Sz.: i. m. (3. jz.) 58. Az egykorú sajtóvisszhangról: *Doris Ströhner*: Die Okkupation Bosniens und der Herzegovina und die öffentliche Meinung Österreich–Ungarns. Diss. Wien, 1949.

7 Fournier, A.: i. m. (4. jz.) 81. A konstantinápolyi konvenció szövege: Bericht über die Verwaltung von Bosnien und Herzegovina 1906. Hrsg. von k. und k. gemeinsamen Finanzministerium. Holzhausen, Wien, 1906.

8 Fournier, A.: i. m. (4. jz.) 82.; Kurt Wesely: Die wirtschaftliche Entwicklung von Bosnien–Herzegowina. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. Alois Brusatti. Verlag der ÖAW, Wien, 1973. 531–533.

Törökország beleegyezésével történhet. A beleegyezést azonban nem lehet az erő pozíciójából kicsikarni. Már csak azért is „tekintettel kell lenni a szultán érzékenységre, [...] mert a mohamedánok eddigi nyugodt magatartásában a szultán korrekt eljárásának és ráhatásának” jelentős szerepe volt. A diplomáciai feladatnál is bonyolultabbnak ígérkezett az államjogi rendezés másik feladata: megegyezésre jutni a Monarchia három hatalmi centrumának, milyen módon illesszék be Boszniát és Hercegovinát a dualista szerkezetbe? (Legesélyesebbnek az ideiglenes állapot prolongálása, azaz a tartomány közös kormányzat alatt hagyása tűnt, de elvi lehetőségként felmerült a felosztása is a két birodalomfél között.)⁹

Kállay Béninek – aki ekkor a külügyminisztérium osztályfőnöke volt, de hónapokon belül közös pénzügyminiszter, s ebben a minőségében két évtizeden át a Bosznia-politika első számú alakítója lett – az ugyanebben az időben keletkezett emlékirata szintén szükségszerű és közeli eseményként számolt az annexióval mint a rendezett állapotok fő feltételével. A befejezett tény megszüntetné a boszniai népcsoportok „kifelé gravitálását”, szilárdabb alapot biztosítana egy európai értelemben vett jogállam építéséhez, és kihúzná a talajt a tartományok feladásának gondolata alól is. „Ezért az annexiót nem pusztán politikánk elméleti céljaként kell felfognunk, hanem ténylegesen keresztül is kell azt vinnünk, amilyen hamar csak lehet.”¹⁰ Mint ismeretes, erre csak negyed század múlva került sor.

A megszállás egyik jogi legitimitációját jelentő konstantinápolyi konvencióban tett vállalásokat viszont – a legfontosabb ezek közül a mohamedánok szabad vallásgyakorlatának, illetve tulajdonának biztosítása – a kormányzati kommunikáció továbbra is szívesen használta érvként vagy ürügyként bizonyos modernizációs lépések elmaradásának indoklására, mindenekelőtt az agrárkérdés megoldatlansága kapcsán.

A gazdasági-társadalmi modernizáció egyes lépéseinek mérlegelésekor tehát egy ellentmondásos politikai erőtér tényezőire kellett tekintettel lenni. A dinasztikus szempont, a nagyhatalmi státuszhoz való ragaszkodás, valamint a külpolitikai és katonai stratégiai megfontolások miatt Bosznia feladása szóba se kerülhetett. Ezt axiómaként kezelte az uralkodó, a közös minisztériumok, illetve a hadvezetés által alkotott birodalmi hatalmi központ. Ha Ausztria-Magyarország a megszállást feladná, a két tartományból szláv és ellenséges állam válna – jelentette ki mint politikai evidenciát Kálnoky külügyminiszter az 1882-es hercegovinai felkelés idején.¹¹

A balkáni expanzió társadalmi támogatottsága azonban nemcsak az okkupáció végrehajtásával járó bonyodalmak és terhek miatt, hanem általában is gyenge volt a birodalom mindkét felében. Mind a politikai elit jó része, mind a szélesebb közvélemény idegenkedéssel, sőt ellenérzéssel viseltetett iránta. Ezért a közös minisztertanácsban a népképviselői legitimitációt megtestesítő magyar és osztrák mi-

9 Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des Äußern, Politisches Archiv, XL Interna, Gemeinsame Ministerratsprotokolle Kt. 291–293. (= ÖStA HHSStA GMRP) Nr. 55. Wien, 12. April 1882.

10 Denkschrift Kállays über die Administration in Bosnien und der Herzegowina. ÖStA HHSStA GMRP, Beilage des Gemeinsamer Ministerratsprotokoll Nr. 58. Wien, 3. Juni 1882.

11 ÖStA HHSStA GMRP Nr. 55. Wien, 12. April 1882.

niszterelnöknek elsőrangú szempontja volt bármilyen, Boszniával kapcsolatos tervezett lépés mérlegelése során, hogy az járhat-e olyan következményekkel, amely országában politikai (parlamenti vagy sajtó-) vitákra adhatna alkalmat. Különösen kényesnek számítottak a közjogi struktúrát érintő, illetve a pénzügyi konzekvenciákkal járó lépések.

Irányelvnek tekintette a kormányzat, hogy a tartomány igazgatását és modernizációját lehetőleg kizárólag saját forrásaiból finanszírozzák. A Monarchia, illetve államai elvileg csak a megszállás katonai költségeit állták, és csak „rendkívüli időszakban” tarthattak igényt a dualista állam támogatására.¹² Az okkupációt követő években ilyen rendkívüli kiadások voltak a megszálló katonaság elhelyezésének, a közös vámterület létrehozásának, illetve a kataszteri felmérésnek a költségei.¹³

Általában mind a magyar, mind az osztrák miniszterelnök visszafogni igyekezett a tartományt igazgató apparátus modernizációs kezdeményezéseinek lendületét, hogy minél ritkábban fordulhasson elő olyan szükséghelyzet, amikor a Monarchia két államának pénzügyi támogatást kell nyújtania. Amikor a tartományi kormányzat vezetői – a katonai érdekeket hangsúlyozva – pénzt kértek a közlekedési, hírközlési infrastruktúra alapjainak kiépítéséhez, Taaffe osztrák miniszterelnök azzal intette őket türelemre, hogy az ilyen beruházások elhalasztása elegendő forrás híján a Monarchia régi országaiban is állandó gyakorlat.¹⁴ Az egyik póluson az osztrák, és még inkább a magyar kormány ellenállása a megszállt tartomány modernizációjának finanszírozásában való részvétellel szemben, a közös minisztériumok, illetve az alájuk tartozó tartományi kormányzat felzárkóztató kezdeményezései a másikon – a feloldhatatlan ellentmondás újra és újra felszínre került a közös minisztertanács ülésein, ha Bosznia ügyei voltak napirenden.¹⁵

Kállay emlékiratában 1882 tavaszán világosan felvázolta az érdekellentétek térképét: „A közvéleménnyel és a képviseleti testületekkel szemben a boszniai kérdés fő nehézsége a költségek ügye. Ha a képviseleti testületek egyszer arra a meggyőződésre jutnak, hogy a jelentős kiadások ellenére, amelyet a felkelés szükségessé tett, Bosznia és Hercegovina birtoklása beláthatatlan ideig évi 10-12 millióba kerül, akkor fennáll annak a veszélye, hogy az egyszer már megpendített eszme, Bosznia és Hercegovina feladása, mindinkább teret nyer, és végül, a kormányok minden ellenkező erőfeszítése dacára, a kért hitelek megtagadásában realizálódik. Mivel a megszállt tartományok feladása a Monarchia számára nagy szerencsétlenség lenne, s ennek lehetőségére nem is szabad gondolnunk, ebből a helyzetből a kormányok és a parlamentek közti, súlyos következményekkel járó konfliktus keletkezne. A kormányzat fő törekvése tehát arra kell irányuljon, hogy a képviselő-testületeket meggyőzze: nem kell tartaniuk az állam tartós pénzügyi túlterhelésétől vagy a költségek emelkedésétől, hanem ellenkezőleg, a boszniai hitel

12 ÖStA HHStA GMRP Nr. 58. Wien, 3. Juni 1882.

13 ÖStA HHStA GMRP Nr. 11. Wien, 14. Jänner 1880.

14 ÖStA HHStA GMRP Nr. 2. Wien, 16. November 1879.

15 ÖStA HHStA GMRP Nr. 11. Wien, 14. Jänner 1880.; ÖStA HHStA GMRP Nr. 23. Wien, 22. Juni 1880.

folyamatos és tervszerű csökkentését lehet remélni.” Ha a két parlamentet sikerül ennek a pozitív tendenciának a realitásáról meggyőzni, akkor remélhető „végre a megbékélés az okkupáció eszméjével”.¹⁶

Arról, hogy az osztrák és a magyar kormány milyen kompetenciával rendelkezzen a Boszniát érintő ügyekben, 1879 őszén, a tartósnak szánt berendezkedés kialakításának idején tárgyalt az uralkodó a három közös miniszterrel. A tanácskozás résztvevői egyetértettek a szabályozás fő irányában. Ahogy az uralkodó fogalmazott, a közös minisztériumokon kívül „más tényezők felesleges beavatkozását” távol kell tartani Bosznia ügyeitől. Ha a közös kormányzat tartja magát ahhoz az irányelvhez, hogy a tartomány kiadásait saját bevételeiből kell fedezni, akkor cserébe teljes mozgásszabadsággal rendelkezik. A felvilágosult abszolútizmus meggyőződése, miszerint a határozott atyai kormányzást fogadják el legkönnyebben az alattvalók, sejlik át a császári kijelentésen: semmi sem nehezítené meg jobban az igazgatás tekintélyének megszilárdítását a tartományban, mint ha függő viszonyban lenne a két országos minisztériumtól. A két állam csak a közös ügyeket illető jogosítványain keresztül rendelkezhet befolyással Bosznia kormányzatára. Ez azonban semmiképpen nem jelentheti a konkrét kormányzati cselekményekben való közvetlen részvételt. A császár szerint az egyetlen kivétel, amikor elképzelhető, hogy a két kormány, illetve a delegációk, sőt a két törvényhozás némi befolyást gyakoroljon Bosznia belső ügyeire, ha pénzügyi támogatást kérnek a két birodalomféltről. „Ilyen esetben lehetséges, hogy a kért összeg megadása alkalmával bizonyos, Boszniát érintő intézkedéseket kívánnak. Ez azonban semmi esetre sem vezethet oda, hogy a delegációk vagy a törvényhozások valamiféle törvényalkotási kompetenciára vagy a költségvetés jóváhagyásának jogára tarthatnának igényt. Csak ahhoz van joguk, hogy miután megkapták a kívánt felvilágosításokat, szavazzanak a kért hitelről; kifejezhetik kívánságaikat Bosznia adminisztrációját illetően, de ezen kívánságok teljesítése a közös kormányzat dolga marad. Ebből az okból nem hozhatnak határozatot a delegációk Bosznia költségvetéséről sem, amelyet a koronának kellene szentesítenie, és ezért nem lehet előterjesztésként átadni a jelenleg kidolgozás alatt álló költségvetést sem a delegációnak.”¹⁷

A kormányzat az okkupációt követő években, évtizedben minden, a hagyományos életviszonyokba történő beavatkozása előtt aggódó óvatossággal mérlegelte az egyes boszniai vallási vagy társadalmi csoportok várható reakcióit. A megszálló birodalom méreteihez és erőforrásaihoz képest jelentéktelen tartomány lakosságának érdekeit, sőt még érzelmeit is a korban szokatlanul méltányosan kezelték. (Szembetűnő a különbség, ha arra az érzéketlenségre és kíméletlenségre gondolunk, amivel az 1850-es években a Bach-rendszer hajtotta végre a modernizációs intézkedéseket Magyarországon.)

Az óvatosság egyik magyarozatát a modern bürokrácia vezető tisztségviselőinek bosnyákképében kereshetjük. Az ő szemük előtt a távoli tartomány lakói

16 Denkschrift Kállays. ÖStA HHStA GMRP, Beilage des Gemeinsamer Ministerratsprotokoll Nr. 58. Wien, 3. Juni 1882.

17 ÖStA HHStA GMRP Nr. 3. Wien, 26. November 1879.

a személytelen államhatalommal szembeni engedelmességre, az agresszió elfojtására vagy szublimálására alig szocializált vad ösztönlényekként jelentek meg. „Civilizálásuk” kulcskérdésének az erőszak-potenciál csökkentését, az erőszak alkalmazásának a hétköznapi gyakorlatból való kivezetését tekintették, ezért – a mérhetetlen erőfölény ellenére – elsőrendű szempont volt az arra alkalmat teremthető szituációk megelőzése. Az állami dohánymonopólium bevezetésének kapcsán például az uralkodó, a külügyminiszter és a pénzügyminiszter egybehangzóan fejezte ki aggodalmát, hogy a „háztáji” termelésre vonatkozó, a Monarchiában általánosan érvényes szabályozást a boszniai népesség – „amelynek ügyis oly sok újhoz kell hozzászoknia” – nyomasztónak, „vegzésnek” találhatná, és „nyugtalanosságra adna okot”. A szigorú szabályok érvényesítéséből származó kincstári bevételek jelentősége pedig össze sem vehető a lehetséges politikai hátrányokkal.¹⁸

A 19. század vége felé, az alkotmányos parlamentarizmus, illetve a nemzetállami fejlődés korában már egyébként sem lehetett elképzelni hosszú távú politikai stabilitást állampolgári lojalitás nélkül. Bosznia biztonságos birtoklása tehát megkövetelte, hogy az ott élők támogassák, de legalábbis elfogadják a Monarchiához tartozást. A nélkülözhetetlen lojalitás biztosítását szolgálta a Kállay Béni nevéhez köthető törekvés egy integrális boszniai nemzettudat kialakítására. A két keresztény közösségnek azonban tartományon kívüli orientációs pontjai voltak. Igaz, a katolikus horvátok anyaországa is a birodalom részét képezte, de az ő súlyuk kicsi volt ahhoz, hogy Horvátország megnyugvást hozó kereteket jelenthessen. A legnagyobb létszámú ortodox szerbek pedig egyenesen a Monarchián kívülre, a függetlenné vált Szerbia felé gravitáltak, így rájuk destabilizáló tényezőként tekintettek. Már Kállay pénzügyminiszter-elődje, Szlávy József is evidenciaként jelentette ki az 1882-es hercegovinai felkelés kapcsán – amelyet külső szerb agitátorok művének tekintett –, hogy „az ortodox elem soha nem fog jóindulattal viselkedni a monarchia iránt”. Amennyiben mégis rájuk – mint legnagyobb létszámú vallási közösségre – akar támaszkodni a kormányzat, vállalnia kell az agrárkérdés radikális megoldását, ami a mohamedánokat kivándorlásra bírná és az egész tartományt az ortodoxok kezére adná. Ezt az alternatívát azonban teljesen elhibázottnak tartotta volna.¹⁹

A versengő és erősödő, kizárólagosságra törekvő szerb és horvát etnikai nacionalizmusokkal szemben Kállay a muzulmán arisztokráciára, illetve a hivatalnoki karra alapozva törekedett a konfesszionális identitásokat felülíró tartományi patriotizmus kialakítására. (Ismét csak elődjével összhangban, aki szintén tulajdonjoguk megvédésének biztosításával kívánta őket megnyerni.)²⁰ Kállay a muzulmán arisztokráciát azért is tartotta a lehetséges boszniai nemzettudat bázisának, mert ők birtokolták a legfontosabb erőforrást, a földbirtokokat, és ők rendelkeztek a társadalmi vezető szerephez szükséges műveltséggel, illetve uralkodási tapasztalattal, valamint a vezetésre hivatottság tudatával. (Ez a koncepció szoros rokonságot mutat a libe-

18 ÖStA HHStA GMRP Nr. 7. Wien, 12. Dezember 1879.

19 ÖStA HHStA GMRP Nr. 55. Wien, 12. April 1882.; *Ress I.*: Kállay Béni i. m. (5. jz.) 243–244.

20 ÖStA HHStA GMRP Nr. 55. Wien, 12. April 1882.; *Ress I.*: Kállay Béni i. m. (5. jz.) 245–246.

rális-nacionalista magyar nemesi nemzetfelfogással, amely a földbirtokosoknak nemzetalkotó és -megtartó funkciót tulajdonított.) A felülről történő nemzetteremtés eszközei: az államiság szimbólumainak (zászló, címer) megalkotása, a Bosznia-történeti kutatások ösztönzése tudományos intézmények, múzeum és szakfolyóiratok létrehozásával, a dialektusok fölötti „bosnyák nyelv” kanonizálása, szerény sikert hoztak. A századforduló körül Kállaynak konstatálnia kellett, hogy a boszniai közöségeket nem az integrálódás, hanem a felekezeti elkülönülés felé haladnak.²¹

A sokféleség hagyománya és a homogenizáló modernizáció

A Habsburgok jogara alatt az évszázadok folyamán etnikai, nyelvi és vallási szempontból igen heterogén, szélsőségesen eltérő gazdasági fejlettséggel és társadalmi struktúrával rendelkező tartományok konglomerátuma gyűlt össze. Bár a dinasztia, illetve a hatalmi elit és az igazgatási apparátus hatalmas tapasztalatot halmozott fel e heterogenitás kezelése során, a helyzet állandó dinamikát kölcsönzött a bonyolult államszerkezetnek. A gazdasági fejlettség mutatói alapján egyes régiókat, például Lombardiát Bukovinától vagy Galíciától, de még Erdélytől is akár több évszázadnyi különbség választott el egymástól. Egyes tartományokat, sőt városokat belső vámhatárok is elkülönítettek a többi területtől. Tovább fokozták a viszonyok kuszaságát az alkotórészek jogállásának különbségei. Némelyikük esetében hiányzott az összetartozás tudatát erősítő közös múlt is, hiszen csak a 18. században, dinasztikus osztozkodás révén kerültek Habsburg-birtokba (Lombardia 1714-ben, Galícia 1772-ben és 1795-ben, Bukovina 1775-ben).

A rendiség virágkorában, illetve kései korszakában számos esetben keletkezett feszültség, sőt nyílt konfliktus az autonómiájukhoz ragaszkodó tartományok, illetve a hatalomkoncentrációra törekvő birodalmi központ között. Új korszak kezdetét jelentették ezen konfliktusok sorozatában a felvilágosult abszolutizmus évtizedei, mindenekelőtt II. József uralkodása. Ekkor már nem pusztán a hatalom koncentrálása volt a birodalmi központ célja, hanem a sokféle hagyományt őrző országok és tartományok – a nemzetállamok későbbi fejlődésének perspektívájából nézve valójában nagyon szerény szintű – homogenizációjára is kísérlet történt. A különféle időpontokban, különféle jogcímeken megszerzett országokból és tartományokból álló konglomerátum ugyanis a nemzetállami berendezkedés felé haladó Európában egyre inkább anakronisztikus különlegességnek számított. A „multikulturalitásra”, az etnikai-nyelvi és vallási sokszínűségekre – pontosan egy tucat nyelvet beszéltek a nagyobb lélekszámú etnikumok – a nemzeti ébredés korszakában nem kulturális értéként, hanem a törekenység jeleként tekintettek.

21 *Ress Imre*: A bosnyák nemzettudat fejlődése. In: *Uő*: Kapcsolatok és keresztutak i. m. (5. jz.) 260.; *Uő*: Kállay Béni i. m. (5. jz.) 247–248.

A homogenizáló kísérlet azonban a reformer uralkodó halálával félbeszakadt, s a 19. század közepéig tartó időszakot alapvetően a status quo őrzése jellemezte. Az időközben felhalmozódott gazdasági és társadalmi modernizációs potenciálra is támaszkodva a birodalom 1848–1849-es krízise után a neoabszolutizmus kormányzata kísérte meg újra az egységes struktúrával rendelkező, nemzetek feletti, centralizált állam létrehozását. A történeti-jogi legitimációt és az előző évtizedekben zajlott nemzetalkotási folyamatok következményeit egyaránt negligáló politikáról azonban jó másfél évtized alatt bebizonyosodott, hogy nem alkalmas arra, hogy a birodalom megőrizze versenyképességét az európai nagyhatalmak között.

1867 után gyökeresen átrendezett államjogi keretek között, alkotmányos alapokon, immár nem dinasztikus legitimációval és erőszakkal, hanem a „korszellem” követelményeinek engedve valósult meg a politikai intézményrendszer azonos elvi alapokon történő berendezése a kettős monarchiában. Ennek során a nyugat-európai alkotmányos parlamentarizmusok mintáját követve létrehoztak egy szakszerű államigazgatási rendszert is.

A század első felében kezdődött és a század vége felé felgyorsult ütemű gazdasági és társadalmi modernizáció körülményei között – tényezői közül témánk szempontjából a közlekedési és kommunikációs infrastruktúra kiépülését, az industrializációt, az urbanizációt, illetve a népoktatás tömegessé válását emelnénk ki – a politikai hatalom direkt beavatkozása nélkül is elindult a közeledés a birodalom heterogén alkotórészeinek társadalmi szerkezetében, anyagi és szellemi civilizációjában. Természetesen ennek a homogenizációnak a mértéke korunk globális uniformizálódásának perspektívájából nézve szerénynek tűnik, ám az akkor élt generációk egyik legfontosabb korélményükként élték meg az anyagi és szellemi civilizáció egységülését. Kállay Béni megfogalmazásában: a társadalmi osztályok és a népek „közelebb jutottak egymáshoz, bensőbb, többszörösebb érintkezésbe léptek egymással [...] s egy általános, sok nemzetre egyenlően kiterjedő művelődés keletkezett, mely a társadalom minden rétegeit mind jobban át- meg áthatja, s melyet egyetemes európai művelődésnek nevezhetünk. A szokások és életmódok, a nézetek és gondolkozási irányzatok, melyek azelőtt az egymástól szigorúan elkülönözött osztályok körében mind más és más alakban voltak feltalálhatók, a társadalom mind nagyobb és nagyobb tömegének válnak általános jellemvonásává.”²²

Ugyanakkor a szélesedő mobilitásba bekapcsolódó kortársak számára a sokféleség – a nyelv, a vallás vagy a szokások terén éppúgy, mint az anyagi kultúra: lakás, öltözködés, étkezés terén – magától értetődőnek számított a birodalom határain belül is, különösen ha elhagyták a modernizáció városi szigeteit. Idézett tanulmányában Kállay sem tartotta reális veszélynek egy „egyénségek nélküli” – általa kínai típusúnak nevezett – tömegtársadalom kialakulását: az örökölt kulturális hagyományok, mindenekelőtt a külön nyelvek beláthatatlan időre garantálni látszóttak a sokszínűség fennmaradását.

22 *Stuart J. Mill: A szabadságról. Ford. és az előszót írta Kállay Béni. Ráth Mór, Pest, 1867. XLVI–XLVII.*

A történelmi előzmények ismeretében tehát az Osztrák–Magyar Monarchia rutinszerű feladat előtt állt, amikor a nagyhatalmak berlini kongresszusa 1878-ben a nyugat-balkáni oszmán tartományokat igazgatása alá helyezte. Az arányok miatt sem tűnt jelentősnek a kihívás: okkupáció révén a 620 ezer négyzetkilométer területű és 36 milliós lakosságú kettős Monarchia 51 ezer négyzetkilométerrel, illetve 1,15 millió fővel (3 százalékkal!) gyarapodott.²³

A lakosság megnyugtatására a megszállással egyidejűleg kibocsátott proklamáció explicit módon hivatkozik is a sokféleséggel szembeni tolerancia monarchiabeli hagyományára. A császár „jogara alatt sok nép lakik együtt és mindegyik a saját nyelvét beszéli. Sok vallás követői fölött uralkodik és mindegyikük szabadon megvallhatja hitét.” Biztosította az új alattvalókat is ennek a tradíciónak az alkalmazásáról, nem zárva ki ugyanakkor a jövőbeni változtatásokat, de csak konszenzusos alapon: „Törvényeitek és intézményeitek nem változtathatók meg önkényesen, erkölceitek és szokásaitok kímélendők. Semmi nem változtatható meg erőszakosan.”²⁴

Az államigazgatás szerveinél keletkezett forrásokban és a korabeli nyilvános diskurzusban mégis különleges kihívásként jelent meg a következetesen kettős néven emlegetett, valójában egységként kezelt terület beillesztése a Monarchiába. A kihívás egyediségét a tartomány két sajátosságában: társadalmi-gazdasági viszonyainak *archaikus*, illetve *orientális* jellegében jelölték meg.

Archaikus és orientális

Szórványosan a 19. század korábbi évtizedeiből is fellelhetők ugyan – főleg német nyelvű – Boszniáról szóló „nép- és országismertetések”, útleírások, ám a földrajzilag közeli, kulturálisan mégis egzotikusnak idegen ország iránti nyugati érdeklődés 1878-tól vált intenzívebbé.²⁵

A leírások szerint az okkupáció kori boszniai állapotok sajátossága volt, hogy nehezen különválaszthatóan keveredtek a hosszú távon ható tényezők – az osz-

23 Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungsergebnisse vom 1. Mai 1885. Sarajevo, 1886. 5.

24 Übernahme der Verwaltung Bosniens durch Österreich–Ungarn. Proclamation an die Bewohner von Bosnien und Hercegovina. Wiener Zeitung 1878. júl. 28.

25 Néhány ismertetés a teljesség igénye nélkül: Nachbarländer. Die türkischen an der Südostgrenze Oesterreichs: Serbien, Bosnien, Türkisch-Kroatien. Hartleben, Pest–Wien, 1854.; *Franz Maurer*: Eine Reise durch Bosnien, die Saveländer und Ungarn. Heymann, Berlin, 1870.; *Amand Schweiger-Lerchenfeld*: Bosnien, das Land und seine Bewohner. Zamarski, Wien, 1878.; *L. Poppović*: Bosnien und Hercegovina. Volkstümliche Beschreibung der Sitten, Lebensweise und Gebräuche der dortigen Völker. Wien, 1878.; *Eduard Rüffer*: Land und Leute von Bosnien und der Hercegovina. Bellman, Prag, 1878.; *Georg Gyurkovics*: Bosnien und die Nebenländer. Schilderungen von Land und Leuten zwischen der Donau und der Adria. Wien, 1879.; *P. Radics*: Das befreite Bosnien. Prohaszka, Wien–Teschen, 1879.; *Strausz Adolf*: Bosznia és Hercegovina politikai, közgazdasági és földrajzi leírása. Athenaeum, Bp., 1883.; *Svetozar Boroevich*: Durch Bosnien. Steyermühl, Wien, 1887.; *Asbóth János*: Bosznia és a Hercegovina. Útirajzok és tanulmányok. I–II. Pallas, Bp., 1887.

mán hódítás miatti több évszázados kiszakadás a nyugati típusú fejlődésből – és a közelmúlt eseményeinek – a szociális indíttatású, de vallási elemekkel átszótt polgárháborús eseménysornak – a társadalmi kötelékeket szétbomlasztó következményei, amelyek együttesen a „civilizáción-kivüliség” állapotát eredményezték.

Milyen tartalmakat társíthattak a kortársak a Boszniával összefüggésben használt „orientális” jelzőhöz? Akadémiai előadásában Kállay Béni így katalogizálta a fő keleti jellemvonásokat: „Szívós ellenállási képesség a passzivitásban, de a kitartó és cselekvő erő csekélyebb mértéke; élénk hajlam a szemlélődő megfigyelésre, másfelől pedig lekicsinylése a gyakorlati élet követelményeinek; ravaszság a köz- és magánélet összes viszonyaiban, mint a gyengébbnek egyedüli természetes fegyvere az erősebb ellen; kegyetlenség a becsmért és gyűlölt idegenek iránt; az egész államot, mint a politikai, jogi és nemzeti egység fogalmának összességét felölelő hazaszeretet hiánya, és legföljebb csak a szülővárosért, a törzsért, a legszűkebb értelemben vett nemzetiségért való lelkesedés.”²⁶

Az okkupáció előtti Bosznia viszonyait August Fournier bécsi professzor „félbarbár állapotok”-ként jellemezte.²⁷ Hasonlóképpen látták a helyzetet földrajzilag közléről, ám kulturális tekintetben a „másik partról”, a katolikus Mediterráneumból: az oszmán tartományban a társadalmi fegyvelmezés kötelékei teljesen megszűntek, „törvények és szabályok nélküli fanatikus vad hordák” uralták – olvasható a zárai (Zadar) kereskedelmi és iparkamara memorandumában.²⁸

A modern bürokratikus állam szakszerű igazgatásának magaslatáról a „civilizáció előttiség” állapota leginkább az uralom személytelen formáinak hiányával érzékeltethető. Boszniában a „szinte jogrend nélküli állapotban” a „hatósági rendeleteknek csak addig és oly mérvben engedelmességek, amíg erre a lakosokat erőszakkal lehetett kényszeríteni. Engedelmességnek, jog- és törvénytisztelőnek, a hatóság tekintélyének sehol semmi nyoma nem volt” – írta a két évtizeddel korábbi állapotokról a tartományi kormányzat által jegyzett millenniumi kiállítási katalógus.²⁹ Itt „rendezett és szilárdan tagolt igazgatási viszonyok soha nem léteztek” – jelentette ki Kállay Béni, a boszniai viszonyok kormányzati szakértője.³⁰ „A nép apraja-nagyja tele van babonás előítéletekkel és az ezen alapuló intézményeihez és szokásaihoz egész lelkével ragaszkodik” – jellemzett népismertetésében a Boszniát fiatal katonatisztként megismerő, később Balkán-szakértővé avanszált Strausz Adolf.³¹

A megbélyegző kijelentéseket nem kizárólag a vallási másság miatti idegenkedés motiválta. Az okkupáció évében Bécsben megjelent, az egyszerű olvasónak szánt brosúra a keresztény népeiséget is „többnyire vad, embertelen, buta és

26 Kállay Béni: Magyarország Kelet és Nyugot határán. MTA, Bp., 1883. 36.

27 Fournier, A.: i. m. (4. jz.) 82.

28 Die Occupation von Bosnien und der Herzegovina und die dalmatischen Eisenbahnen. Denkschrift der Handels- und Gewebekammer von Zara. Zara, 1879. 3.

29 Bosnyákország és a Hercegovina az 1896. évi ezredéves országos kiállításon. Bp., 1896. XV–XVI.

30 Denkschrift Kállays. ÖStA HHStA GMRP, Beilage des Gemeinsamer Ministerratsprotokoll Nr. 58. Wien, 3. Juni 1882.

31 Strausz A.: Bosznia és Hercegovina i. m. (25. jz.) V.

minden bűnre és embertelen kegyetlenségekre képes” vadakként írta le, akiknek egyetlen erényeként – a primitív népek leírásának toposza! – a „naiv jóindulatú” vendégszeretetet tudja felmutatni.³²

A morális jellegű ítéletek visszatérő eleme az előrelátásra, tervezésre való képesség hiánya. A „civilizált” ember egyik fontos megkülönböztető jegye ugyanis a „vadakkal” szemben, hogy távolabbi céljaiért és hosszú távú érdekeiért képes lemondani az azonnali szükségletkielégítésről. A boszniaiak ezzel szemben „a hottentottákhoz hasonlatosak, és mihelyt valamilyen ünnepi alkalom kínálkozik, egy hét alatt elpazarolják mindazt, amiből sok hónapig élhetnének” – jellemzi a „primitív” mentalitást a fent említett röpirat.³³ „A paraszt gazdálkodásánál az egyetlen irányelv a szükségleteknek pillanatnyi s lehetőleg fáradság nélküli kielégítése volt” – fogalmazza meg a piaccgazdaságon kívüli társadalmakkal szemben szokásosnak mondható morális elmarasztalást a lustaságról a modern birodalmat bemutató reprezentatív összefoglaló a századelőn.³⁴

A tartományt katonaként, hivatali feladatukkal összefüggésben, tudományos motivációból vagy az íráshoz alapanyagot gyűjtő „hivatásos utazóként” bejárt szerzők ismertetőinek és útikönyveinek perspektívája többnyire megfelel annak a definíciónak, amelyet Edward W. Said klasszikussá vált művében az *orientalizmus*ról adott. A lesajnálóan elmaradottnak, elkorcsosultnak, civilizálatlannak bélyegzett „keletieket egy, biológiai determinizmus és a morális-politikai rosszallás legváltozatosabb megnyilvánulásaiából összetákolt keretrendszerbe passzírozták. A keletiek így módon egy kategóriába kerültek a nyugati társadalmak azon tagjaival – az antiszociális elemekkel, az elmeháborodottakkal, a nőekkel és a szegényekkel – akiket [...] a sajnálatra méltó társadalmon-kívüliség érzése kötött össze.” A 18–19. században született paradigma egyik legfontosabb sajátossága, hogy az európai ember a „kelet világát olyan helyszínnek látja, amely igényli a Nyugat figyelmét, melynek szüksége van a nyugatiak rekonstrukciós erőfeszítéseire, megváltó missziójára”.³⁵

A leírások jól beilleszthetők a kor egyik legnagyobb hatású tudományos paradigmájának, az evolucionizmusnak a diskurzusába is. Annak a centrisztikus látásmódnak a jegyében, amely a nyugati típusú társadalomfejlődést a haladással azonosítja, a boszniai állapotokat egyszerűen a Nyugat évszázadokkal korábbi, középkori állapotával azonosították. Ebből a perspektívából a keletiek a „végtelenen mozduatlan, természetlen valóság megtestesítőivé, egy rosszízű időtlenség jelképévé válnak” – foglalja össze Said a nyugati tekintet egyik sajátosságát.³⁶ „Mintha az itteni török kormányzat mintegy borszeszben conserválta volna az európai középkor egy darabját, le egész a tizenkilencedik századig, de úgy, hogy elevenen maradt. Csak az iszlám lépett a bogumil hit helyére, török jelmezek és bizonyos stambuli etiquette váltotta fel a lovagkor jelmezeit és külsőségeit, anélkül, hogy ez változtatott volna

32 Poppović, L.: i. m. (25. jz.) 24., 27.

33 Uo. 28.

34 Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. Bosznia és Hercegovina. Bp., 1901. 434.

35 Edward W. Said: Orientalizmus. Ford. Péri Benedek. Európa, Bp., 2000. 354–355.

36 Dupcsik Csaba: A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században. Teleki László Alapítvány, Bp., 2005. 65–66.; Said, E. W.: i. m. (35. jz.) 356.

lényegén” – fogalmazta meg az „időből kiszakadtság” élményét a tartományt hivatalos megbízással bejáró konzervatív publicista és író, Asbóth János.³⁷

Az alaptétellel az életviszonyok egy-egy területére alkalmazva számos formában találkozhatunk: „A muhammedán tanügy átalán azon a fokon áll, mint állott Európa-szerte a tanítás a scholasticizmus idején” – írja Asbóth.³⁸ Ugyanígy érzékelteti az idősíkok egymásra csúszását a már idézett könyvecske: „Bosznia ipara még mindig ugyanazon a nyomorúságos szinten áll, mint évszázadokkal ezelőtt.”³⁹ A mezőgazdaság az okkupáció idején „a fejlődésnek körülbelül azon a fokon állt, mint a bosnyák királyok korában” – fogalmazott a század eleji országismertetés.⁴⁰

Az orientalizmus paradigmája azonban nem merül ki a leíró, elemző és ítéletalkotó intellektuális tevékenységben. A helyzet konstatálásának törvényszerűen gyakorlati következményekkel is kell járnia. A keleti világ gyengébb vagy fejletlenebb térségeire a nyugati közvélemény olyan vidékeként tekintett, amelyek szintje kikövetelik maguknak a Nyugat szerepvállalását, megtermékenyítő jelenlétét. „Kimenekíteni egy térséget a barbarizmus hálójából és visszaszerezni régi fényét; átadni a Keletnek – természetesen az ő érdekében – a modern nyugati módszereket” – az orientalizmus diskurzusában így hangzott az imperialista terjeszkedés legitimációja.⁴¹

A Nyugat és a Kelet viszonyának leírására közkeletű stiláris eszköz volt a szülő-gyermek metafora. A metaforának nemcsak leíró, hanem legitimáló erőt is tulajdonítottak, hiszen a gyermek nem (vagy nem jól) ismeri saját érdekeit, így a felügyelet gyakorlása, akár az erőszak eszközeit is használva, vele szemben jogos, sőt szükséges, és saját érdekében áll.⁴²

„Az emberi társadalmat civilizált és civilizálatlan nemzetekre oszthatjuk, és az előbbieket kötelessége az utóbbiakkal szemben olyasféle, mint a szülők a gyermekkel szemben. Még ha ez a gyámkodás valamiféle alávetettséget jelent is [...] a civilizált nemzetek jogot formálhatnak arra, hogy uralkodjanak a civilizálatlanok fölött – ha az uralkodás voltaképpen gyengéd, atyai irányítás, mely a boldogulást célozza, és megszűnik azonnal, amint a népek éretté válnak” – foglalta össze a nyugati világ (saját meggyőződése szerint jó szándékú) gyámkodásának önlegitimációját a 18. század végi filantróp.⁴³ Küldetéstudatában tehát az sem ingathatta meg a Nyugatot, ha gyámkodásának tárgyát „akarata ellenére kellett boldogítani”.⁴⁴

37 *Asbóth J.*: i. m. (25. jz.) I. 128.

38 Uo. 150.

39 *Poppović, L.*: i. m. (25. jz.) 15.

40 Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen i. m. (34. jz.) 431.

41 *Said, E. W.*: i. m. (35. jz.) 377.

42 *Dupcsik Cs.*: i. m. (36. jz.) 65–66.

43 *Carl Bernhard Wadström*: An Essay on Colonization Particularly Applied to the Western Coast of Africa with Some Free Thoughts on Cultivation and Commerce. Darton and Harvey, London, 1794–1795. Idézi: *Dupcsik Cs.*: i. m. (36. jz.) 66–67. Wadströmről: <http://www.brychancarey.com/abolition/wadstrom.htm> (a letöltés ideje: 2013. augusztus 12.).

44 *Strausz Adolf*: Az új Balkán-félsziget és a Török Birodalom. Keleti Kereskedelmi Akadémia, Bp., 1913. 11–13.

A szabadságról című esszéjében John Stuart Mill alkotta meg a brit imperia-
lizmus első, részletesen kifejtett liberális elméletét. Mill India példáján fejtette ki,
hogy az országot saját lakosai érdekében kell gyarmatosítani, hogy az őslakosság
hozzájusson a nyugati civilizáció áldásaihoz. A barbár népek felett gyakorolt „jó-
indulatú despotizmust” az utóbbiak javával és boldogulásával igyekezett legiti-
málni. A legmegfelelőbb kormányzatnak az autonóm szakértői testületet tartotta,
mivel az érintettek egyelőre nem képesek kormányozni magukat. (Mill évtizede-
kig a „szakértői testület”, a Kelet Indiai Társaság alkalmazásában állt.)

Mill 1859-ben publikált, az utilitarizmus alapvetéseként számon tartott, az
egyéni szabadság és a közösségi érdekek viszonyáról szóló esszéjét Kállay Béni
fordította magyarra 1867-ben. A fordító előszóként egy viszonylag hosszú, szemé-
lyes hangvételű tanulmányt is mellékel, amelyben összefoglalta a mű fő téziseit,
többnyire egyetértően. Elhatárolódott viszont Millnek attól a nézetétől, „hogy a
műveletlen, barbár népek nem tarthatnak mindenkor számot egyéni szabadságuk-
ra, sőt, hogy az ilyenek irányában minden felvilágosodott, művelt lelkű uralkodó
jogosan kényszerítő zsarnoksággal élhet, ha ugyan célja nem egyéb, mint ama nép
polgárisodása. [...] Ha igaz lenne az – amit azonban mindenkor tagadni fogok –,
hogy a barbár népek egyedül egy lángelméjű, felvilágosodott uralkodó kényszerítő
befolyása alatt, egyéniségük megsemmisítésével léphetnek csak a művelődés
útjára, úgy én az ily művelődést nagy szerencsétlenségnek tartanám” – akarata
ellenére ugyanis nem lehet boldoggá tenni sem egyént, sem népeket.⁴⁵ Kállay an-
tikolonialista hevületének forrását minden bizonnyal a neoabszolutizmus közel-
múltbéli hazai tapasztalatai motiválták, a Bach-rendszer rossz emlékü erőszakos
„civilizáló” kísérlete.

Az 1867-es kiegyezés után azonban Kállay már megváltozott perspektívából
tekintett erre a dilemmára: másfél évtized múlva közös miniszterként, Bosznia-
Hercegovina „alkirályaként” – ahogy magára tekintett – a gyakorlatban is kipró-
bálhatta, milyen is egy népet akarata ellenére civilizálni.⁴⁶

Kultúrmissziós küldetéstudat

A Nyugattal identifikált Monarchia balkáni beavatkozását a korabeli diskurzus tör-
ténelmi-jogi, hatalompolitikai-stratégiai, gazdasági, földrajzi, kulturális és huma-
nisztikus érvekkel is igyekezett legitimálni.

A megszállást bejelentő proklamáció csak humanitárius célokat jelölt meg. A
császár csapatai azért vonulnak be, hogy „véget vessenek azon bajoknak, amelyek
évek óta nem csak Boszniában és Hercegovinában, de Ausztria–Magyarország ha-

⁴⁵ Mill, S. J.: i. m. (22. jz.) XLVI–XLVII.

⁴⁶ Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. *Aetas* (2000) 1–2. sz. 220–222.

táros tartományaiban is nyugtalanságot okoznak [...] és a polgárháborúnak, amely ezt a szép országot pusztasággá teszi”.⁴⁷

Am a gyarmatosításból kimaradt Osztrák–Magyar Monarchia Boszniában kezdettől azt a terepet is látta, ahol megmutathatta: rendelkezik azzal a kultúrmissziós küldetésstudattal, amely a „fejlett” európai civilizáció feladatának tekintette az „elmaradott” területek, népek, kultúrák „felzárkóztatását”, és eme küldetés sikeres teljesítésével képes megerősíteni pozícióját a „művelt világ” államainak számos területen folyó versengésében. „Amikor Európa Ausztria–Magyarországot megbízta a két török tartomány megszállásával és igazgatásával, elvárta azt is, hogy azon eszközök gazdagságával, melyekkel egy magasan civilizált állam rendelkezik, kultúrát fog ott teremteni” – foglalta össze a megbízás írásba sehol nem foglalt, de a „korszellem” számára magától értetődő részét a tekintélyes kortárs osztrák történész.⁴⁸ „Boszniában [...] nálunk jóval alacsonyabb műveltségű, kezdetleges gazdálkodást űző nép él, melyet nekünk kell a mi fejlettebb kultúránk, szervezettebb gazdasági életünk áldásaival megajándékoznunk” – adta vissza őszinte naivitással a jellemző közvélekedést egy röpirat harminc évvel az okkupáció után (közvetve beismerve ezzel, hogy a civilizációs missziót csak bizonytalanul hosszú idő után lehet majd befejezettnek tekinteni).⁴⁹

A vállalkozás résztvevői mintegy vizsgafeladatnak tekintették a berlini kongresszus felhatalmazását: „Ha a tartomány minden tekintetben szétzüllött állapotát tekintjük, könnyen megbocsátható aggályaink támadnak, hogy vajon sikerülni fog-e teljesen Ausztria–Magyarországnak, a civilizációt a délkeleti világrészre kiterjeszteni?” A kiinduló helyzet ismeretében már az alapvetőnek tekintett civilizációs struktúrák létrehozását is méltó, elismerést hozó feladatként kommunikálták. „A szétzüllött társadalmi rend romjain a modern viszonyoknak megfelelő, tartós közigazgatási szervezetet felállítani”, az „ország lakosságát hozzászoktatni az állami rendhez és a békés munkához [...] a közbiztonságot helyreállítani és tartósan biztosítani, jogrendet létrehozni mind a büntető-, mind a polgári jog területén”, a nyugati értelemben vett gazdasági élet alapvető feltételeit megteremteni – ez „vitathatatlanul olyan kolosszális feladat, amely Európa újkori történetében példa nélkül áll” – méltatta már előre a kultúrmisszió jelentőségét egy technokrata.⁵⁰

A misszió kulcspozícióját leghosszabban birtokló Kállay Béni nézeteit összefoglaló, névtelenül megjelent röpirat modellértéket is tulajdonított a kísérletnek, „amely megmutatja, mennyiben lehetséges a Kelet, illetve az Európa Keletének legkülső szélét európai eszközökkel a Nyugat kereteibe beilleszteni”.⁵¹

47 Übernahme der Verwaltung i. m. (24. jz.)

48 „Als Europa Österreich-Ungarn mit der Okkupation und Verwaltung der beiden türkischen als Provinzen betraute [...], erwartete es [...], daß sie mit den reichen Mitteln, über die ein hochzivilisierter Staat verfügt, Kultur schaffen werde.” *Fournier, A.*: i. m. (4. jz.) 76.

49 *Királyfi Árpád*: Bosznia szerepe kivándorlási politikánkban. Franklin, Bp., 1908. 15.

50 *Friedrich Lergeporeer*: Die Eisenbahnfrage in Bosnien. Wien, 1878. 3–4. A szerző a Nordwestbahn inspektora volt.

51 Die Lage der Mohammedaner in Bosnien i. m. (2. jz.) 44–45. A röpirat – korábban csak sejtett – szerzője bizonyítottan Thallóczy Lajos. (Ress Imre szóbeli közlése.)

A Monarchia civilizatorikus tevékenységét önmaga – a közvetlen vagy közvetett kormányzati kommunikációban – egyértelműen sikeresként értékelte, még ha elismerte is a modernizációs deficiteket egy-egy területen. „Egyes vidékeken oly jelentékeny haladást tapasztalunk, minőt az okkupáció nélkül ez országok tán csak századok múltán értek volna el” – írta már öt évvel a misszió kezdete után Strausz Adolf. Ugyanő harmincöt év kultúrmisszió után már a végbizonyítványt is kiállította: a Monarchia közigazgatásának hivatalnokai „alig egy emberöltő alatt herkulesi munkát végeztek [...] modern államot formáltak a sötétség birodalmának e török részéből. [...] Bosznia az okkupáció óta bekopogtatott helyért az európai kultúrnépek nagy családjánál és nem szabad többé azt a Kelethez sorolni. Modern ország ez ma már minden ízében” – állította a világháború előtti évben megjelent könyvében.⁵² August Fournier, a bécsi egyetem professzora már öt évvel korábban, az annexió alkalmából hasonlóan vontta meg a Monarchia három évtizedének mérlegét: Ausztria-Magyarország „békét és rendet teremtett a két tartományban, és a szorgalmas és odaadó igazgatás a félbarbár állapotból a nyugat-európai civilizációba emelte őket [...], összességében a modern kultúr munka mesterművét hozta létre”.⁵³

A Monarchia boszniai civilizatorikus tevékenységének egykorúán igen jó nemzetközi visszhangja is volt. Az eredményeket jelentős részben a tartomány igazgatását közös pénzügyminiszterként több mint két évtizeden át meghatározó Kállay Béni személyéhez kötötték. A politikus tudatosan használta is a modern sajtó közvélemény-formáló erejét. „A Monarchia Keletjére merészkedő újságírók elismeréssel írtak a miniszter felvilágosult politikájáról, civilizatorikus eredményeiről, az orientális viszonyok között meglepően jó közbiztonságról és a kielégítő higiéniai és közlekedési viszonyokról. Különösen az angol sajtó halmozta el dicsérettel.”⁵⁴

A fejletlen országban valóban viszonylag kevés befektetéssel is gyorsan lehetett látványos modernizációs sikereket felmutatni. Tekintettel az okkupáció előtti évek-évtizedek vérontásban gazdag történetére, már azt is jelentős sikernek lehetett elkönyvelni, hogy – az 1882-es hercegovinai lázadást leszámítva – a Monarchiának sikerült négy évtizedig nagy megrázkódtatások, fegyveres konfliktusok nélkül igazgatni a tartományt. A társadalmi béke minimumának fennmaradásában szerepet játszott a leginkább Kállay Béni nevével fémjelezhető sajátos magyar orientalizmus is, amely a Keletben nemcsak az idegent látta, hanem a magyarság szülőhazáját is, és – különösen 1849 óta – megértő volt a török népek kultúrája, s ezen keresztül az iszlám iránt is.⁵⁵

Kállay 1883-ban – éppen boszniai „alkirálysága” kezdetén – programszerűen foglalta össze nézeteit a magyarság közvetítő missziójáról. Szerinte a nyugati mo-

52 *Strausz A.*: Bosznia és Hercegovina i. m. (25. jz.) III.; *Uő*: Az új Balkán-félsziget i. m. (44. jz.) 13.

53 *Fournier, A.*: i. m. (4. jz.) 82.

54 *Ress Imre*: Magyarok a közös pénzügyminisztériumban. In: *Uő*: Kapcsolatok és keresztutak i. m. (5. jz.) 234–235.

55 *Kupa László*: Bosnyák táj – magyar ecsettel. Vallás- és oktatástörténet Asbóth János útirajzában. In: *Etnokulturális találkozások Közép-Európában – történeti és jelenkori metszetben*. Szerk. Kupa László. B&D Stúdió, Pécs, 2006. 77–89.

dernizációs kísérletek addigi eredménytelenségének egyik fő oka, hogy ezt „a nyugoti iránynak vezérei” (a kapitalizmus mintaszékhelyei) közvetítik, akiket a legkevésbé ért meg a Kelet. „Ha a közvetítés egyáltalán lehetséges az emberi fejlődés e két iránya között, úgy e szerepre kétségkívül csak oly nép van hivatva, mely mindkettőt egyesítve magában, egyikkel szemben sem áll teljesen idegenül.” Ez a nép pedig a magyarság, amely „keleti népből nyugoti néppé lett”, de „nem tűnt el egészen a keletiességek minden vonása”. „A közvetítést az emberiség fejlődésének két nagy áramlata között nekünk kell tehát elvállalnunk, mert mi vagyunk arra leginkább hivatva. A Kelet nem maradhat örökké rideg elzárkózottságban. Az erkölcsi és anyagi erők összessége, mely a Nyugot óriási szellemét képezi, előbb-utóbb le fogja dönteni a még meglévő korlátokat. Előljárni e nagyszerű szellemi tusában, megkísérteni a kiegyenlítést két világ évezredes ellentétei között: nehéz, de szép és hálás feladat.”⁵⁶

A magyarság civilizációközvetítő küldetésének gondolata nem Kállay találmánya. Kemény Zsigmond *Még egy szó a forradalom után* című röpirata ugyanezt a gondolatmenetet tartalmazta, Széchenyi örökségeként állítva be azt. Kállay egyébként ezt a küldetéstudatot alkalmasnak tartotta arra is, hogy a multietnikus Magyarországon a magyar politikai nemzet konstruálásában vezéreszmeként működjön. Mert, meggyőződése szerint, „egy eszme kell hogy az egész nemzetet áthassa hosszú időn át, ha fejlődni, gyarapodni, hatalomra vergődni óhajt. [...] Ily nagy eszme lehet a hódítás Kelet felé. Nem szükségkép kell ennek megvalósulni, de törekedni kell a felé” – elmékedett fiatal diplomataként a kiegyezés után.⁵⁷

Államigazgatás és konzervatív modernizáció

A 19. századi imperializmus civilizációs küldetéstudata Bosznia esetében keveredett a felvilágosult abszolutizmus hagyományával is. II. József ugyanúgy a közjóra, az alattvalók objektív érdekeire hivatkozott legitimációként, és annak eléréséhez az érintettek – a kormányzottak – közreműködésére éppúgy nem, vagy legfeljebb alárendelt, végrehajtó szerepben tartott igényt, mint az osztrák–magyar kormányzat a boszniai berendezkedés kialakítása során. A jozefinizmus örökségeként is felfoghatjuk, hogy Bosznia-Hercegovinának a Habsburg-birodalomba, tágabb értelemben a nyugati civilizációba való integrálásában a kormányzat az államigazgatás szerveinek, illetve hivatalnokainak tulajdonította a legfontosabb szerepet.

A feladat nehézségeivel tisztában voltak az érintettek, illetve a folyamatot figyelő szakértők is. „Mekkora óvatosságot igényel ez előítéletekkel eltelt, vak sötétségben kóválygó népet a civilizáció és a haladás ösvényére terelni” – fogalmazta meg az „atyai hivatás” nehézségeit a tartományt ismertető fiatal nyugati értelmiségi. A tartományt „valósággal akarata ellenére kellett boldogítani” – írja ugyanő, immár tekintélyes Kelet-szakértőként.⁵⁸

⁵⁶ Kállay B.: i. m. (26. jz.) 60., 67., 69.

⁵⁷ Dán K.: i. m. (46. jz.) 222–225.

⁵⁸ Strausz A.: Az új Balkán-félsziget i. m. (44. jz.) 11.

A dualista monarchia két államában az okkupáció idejére már kiépült a kor nyugat-európai normáinak megfelelő polgári jogállami berendezkedés. Az életviszonyokat absztrakt és általánosan érvényes normákat megfogalmazó törvények szabályozták, amelyek végrehajtását differenciált, szakszerűen működő bürokratikus intézményrendszer végezte. A hatalmi ágakat szétválasztották, érvényesült az állampolgárok törvény előtti egyenlősége és az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés egyenlő joga. Biztosították az állampolgári szabadságjogokat, igaz, a politikai részvétel jogát csak a lakosság kis része gyakorolhatta.

Bosznia politikai-igazgatási berendezkedése során a szakértők és döntéshozók egyhangúlag egyetértettek abban, hogy a polgári jogállam Ausztriában és Magyarországon már működő normáihoz képest lejjebb kell szállítani az igényeket és a célokat. Az argumentáció leggyakoribb eleme az elmaradottság volt, Bosznia társadalmát éretlennek tartották arra, hogy a hatalomgyakorlás személytelen formáival – absztrakt jogi normákkal – igazgatható legyen. A kulturális deficit leginkább megfogható eleme az írni-olvasni tudás alacsony szintje volt, még a helyi közigazgatási apparátuson belül is.

„Nagyon megnehezítette ezt a feladatot az iskolázott hivatalnokok hiánya. Az ott talált ottomán hivatalnokokkal, akik éppen hogy csak írni-olvasni tudtak, a minden kultúrkövetelménynek megfelelő közigazgatás megkezdésére gondolni sem lehetett” – emlékezett vissza a kezdeti állapotokra a millenniumi kiállítás katalógusa. Megfelelő helyi erők híján a Monarchia hivatalnoki karából toborzott önkéntesekkel állították fel a közigazgatási szervezetet.⁵⁹

A közigazgatás konszolidációja idejéből származó „politológiai” elemzés is óvott a nyugati minták doktriner és gyors bevezetésétől: „Nem szabad idegen minták szerint kormányozni ott, hol minden idegen dolog iránt oly véghetetlen gyűlöletet táplálnak.” Lassúságot, a szerves fejlődés kivárását szorgalmazza: „nem a nyugat, hanem a kelet legyen irányelv a kormánynál, s azt kell összekötni a vele könnyen megegyeztethető civilizációval. [...] A nép apraja-nagyja tele van babonás előítéletekkel és az ezen alapuló intézményeihez és szokásaihoz egész lelkével ragaszkodik. Ha tehát modern szellemű intézkedésekkel modern államot kívánna ott valaki alapítani, az nemcsak célját el nem érné, hanem az elkeseredés és ellentállás mellett oly zavarokat idézne elő a tartományokban, minők ott soha nem voltak. Minél egyszerűbb kormánnyal és kevés hivatalnokkal, kik formalitásokhoz kötve nincsenek, de feladatuk és hivatásukról tiszta fogalommal bírnak, a nép iránt némi jóakarattal viseltetnek, annak százados szokásait pedig ismerik, sokkal többre lehet menni, mint egy légió hivatalnokkal, kiket nyugoti rendszerrel kormányzott országokból oda helyeznek és azokat egy özön írott és nyomtatott rendelettel látják el.”⁶⁰

Közös pénzügyminiszterként Kállay Béni neve két évtizeden át szorosan összefonódott a nagy kísérlettel, Bosznia és Hercegovina modernizációjával. A poli-

59 Bosnyákország és a Hercegovina az 1896. évi ezredéves országos kiállításon i. m. (29. jz.) XVII–XVIII.

60 *Strausz A.*: Bosznia és Hercegovina i. m. (25. jz.) V.

tika elméletei iránt is erősen érdeklődő, világnézetében számos konzervatív elemet hordozó politikus a gazdaságilag elmaradott, kultúrájában és mentalitásában erősen orientális jellegű, heterogén társadalmat saját civilizációjának lehető legnagyobb kíméletével igyekezett „fejlesztani”, a Nyugathoz közelíteni.

Kállay 1882-es memorandumában leszögezte, hogy Boszniában, ahol rendezett és szakszerűen tagolt közigazgatás sosem létezett, a legfontosabb mozzanat a hivatalnokok kiválasztása, illetve a mód, ahogyan ellátják feladatukat. Nem az absztrakt törvények és intézmények tökéletessége, hanem a hivatalnokok belátása, tapintata és energikussága hozhatja meg a kívánt sikert. Ezért nem szükséges rögtön szilárd általános jogi normákat felállítani, hanem a következő alapelveket kell szem előtt tartani.

Az igazgatást egyszerűsíteni kell és a lakosság számára érthetetlen formásgoktól meg kell szabadítani. Különös súlyt kell fektetni a hivatalnokoknak a lakossággal való személyes érintkezésre, az ügyek és panaszok közvetlen, szóbeli átvételére, és a lehető leggyorsabb eldöntésére. Általános normák helyett a közigazgatás hivatalnokainak mozgásteret kell hagyni, hogy a helyi sajátosságok szerint járjanak el. A tartományi közigazgatás minden hivatalnoka felett a közös pénzügyminiszter gyakorolja korlátlanul a „munkáltatói jogokat” (kinevezés, áthelyezés, elbocsátás). Ez azonban nem jelenti azt, hogy Bécsből igazgatnák a tartományt. Ellenkezőleg: a közigazgatás súlypontja Szarajevóban kell legyen, és a minisztérium csak az irányítás és az ellenőrzés jogát tartja fenn.

Mivel eddig a legnagyobb nehézséget az alkalmas hivatalnokok megtalálása képezte, ennek elősegítése érdekében biztosítani kell, hogy azoknak a monarchiabeli hivatalnokoknak, akik átlépnek a tartományi igazgatásba, ne akadjon el az eredeti – hazai – hivatali előmenetele. A közös, illetve országos minisztériumok ellenkezés nélkül engedjék átlépni azokat, akikre a tartományi kormányzat igényt tart.

Fontosnak tartotta, hogy a helyi elemeket az eddiginél nagyobb mértékben alkalmazzák az alárendelt pozíciókban. A közigazgatás különösen fontos ágát képező csendőrség tagjainak toborzása során pedig kiemelten részesítsék előnyben a mohamedánokat, egyrészt mert ők a fegyveres szolgálatra „alkalmasabbak”, másrészt mert tőlük inkább várható a tapintatos eljárás mód, mint a keresztényektől.⁶¹

Kállay szemében a hatékonyság volt a jó politika mércéje, s éppen ebből a nézőpontból erősödtek fel benne a Tisza-érában a liberális intézményekkel szembeni fenntartások. „Kállay civilizációs missziója mögött száraz hatalmi törekvések húzódnak meg, nem a liberális intézmények bevezetése és elterjedése felett érzett öröm. A modernizáció áldásainál, melyek így módon a fejletlenebb nemzetiségek osztályrésze is lehetnének, fontosabb eleme gondolatmenetének a konzervatív, alapvetően hatalmi befolyásban és érdekszférák kiterjedésében mérő birodalmi logika.”⁶²

61 Denkschrift Kállays. ÖStA HHStA GMRP, Beilage des Gemeinsamer Ministerratsprotokoll Nr. 58. Wien, 3. Juni 1882.

62 *Dán K.*: i. m. (46. jz.) 244–246.

Azt a nézetet, miszerint a boszniai berendezkedés során megengedhető, sőt célszerű eltérni a liberalizmus jogállamiság-eszményétől, a közös minisztertanácsok minden megszólalója osztotta. Tisza Kálmán magyar miniszterelnök a tartomány költségvetési tervezete apropóján fogalmazta meg a boszniai közigazgatás létrehozásának irányelveit: „Nemcsak pénzügyi, de politikai okokból is el kell tekinteni a civilizált államokban bevezetett gyakorlattól, miszerint az igazgatás ágait a legalsó szinten is szétválasztják, és arra kell törekedni, hogy a különböző illetékességeket lehetőség szerint egyetlen hatóság fogja össze, mert ez nemcsak olcsóbb, de a tartomány népének rokonszenvesebb és szokásainak megfelelőbb is.” Egy másik alkalommal úgy fogalmazott, hogy „hiba volt a közigazgatás felállítása során túlságosan a magasan civilizált államok álláspontját szem előtt tartani”, s ezt a hibát, amennyire lehetséges, ki kell javítani.⁶³

Az okkupáció idején hivatalban lévő közös pénzügyminiszter, Hofmann a közigazgatás szervezése során egy speciális nehézségre hívta fel a figyelmet: az alsó szinten, azaz a községi igazgatás közegeiben az alfabetizáció olyannyira hiányos, hogy a velük való hivatali érintkezésben alapvetően a szóbeliségre, s ezzel együtt a hivatalnokok gyakori „kiszállására” kell hagyatkozni.

Taaffe osztrák miniszterelnök kifejtette, hogy a berlini szerződés csak arra kötelezi Ausztria-Magyarországot, hogy igazgassa Boszniát és Hercegovinát, és pedig jobban, mint az a török uralom alatt történt, de arra nem kötelezi, hogy az adminisztrációt azonnal az európai mintáknak megfelelően rendezze be. Már azzal is eleget tesz kötelezettségeinek, ha egyelőre a legnagyobb hiányosságokat orvosolja. Ehhez nem szükséges a monarchiabeli közigazgatási rendszer bevezetése, sokkal célszerűbbnek tartaná – a helyi viszonyokat ismerő szakemberekkel történő konzultáció után –, ha az 1848 előtti osztrák közigazgatás mintájára alakítanák a berendezkedést. Stremayr osztrák igazságügyminiszter a bürokrácia túlbujánzásától óvott, és a helyi viszonyokkal és a lakosság szükségleteivel számoló közigazgatást szorgalmazott.⁶⁴

Haymerle külügyminiszter is a szóbeliségen alapuló igazgatást szorgalmazta: a hivatalnokok a lehető legközvetlenebb kontaktusban álljanak a lakossággal, szorgalmasan utazzák be az országot, és inkább a személyes kommunikációt részesítsék előnyben az írásos rendeletekkel szemben. Különösen szigorúan meg kell követelni tőlük a nemzetiségi és vallási semlegességet a hivatali eljárás során.⁶⁵

A Zenitza–Szarajevó közötti vasútvonal építése kapcsán jelentette ki Haymerle külügyminiszter, hogy – a hadsereg szükségletein túl – a politikai mérlegelés is a mielőbbi vasútépítés mellett szól, „hogy a kormányzat a lakossággal szemben kinyilvánítsa szándékait a tartomány fejlesztését, illetve birtoklásunk megerősítését illetően”.⁶⁶

63 ÖStA HHStA GMRP Nr. 55. Wien, 12. April 1882.

64 ÖStA HHStA GMRP Nr. 2. Wien, 16. November 1879.

65 ÖStA HHStA GMRP Nr. 6. Wien, 11. Dezember 1879.

66 ÖStA HHStA GMRP Nr. 23. Wien, 22. Juni 1880.

Tolerancia és gyámkodás – a muszlim modernizáció kísérlete

A modernizáció szempontjából különleges kihívást jelentett, hogy az okkupációval egy világi, alkotmányos és liberális berendezkedésű állam keretébe közel félmillió, korábban privilegizált helyzetű muzulmán került. Így a Monarchia is közvetlenül érintetté vált abban a korkérdésben, hogy „lehetséges-e, s ha igen, hogyan, a mohamedán életszemléletet a modern, feltartóztathatatlan haladás kereibe beilleszteni úgy, hogy a mohamedán elem annak egyenrangú faktora legyen”. A kérdés a Monarchia Bosznia-politikáját meghatározó Kállay Béni legszűkebb környezetéből származó, a századfordulón megjelent röpiratban olvasható. A kísérlet, hogy „a nyugat eszméit úgy ültessék el, hogy egy keleti közegben hazára lelhessenek”, ekkor már jó két évtizede tartott.⁶⁷ A modernizáló szándék mellett ugyanakkor a berendezkedés első pillanatától kezdve a kormányzás deklarált vezérelveként kezelték, hogy „különös gonddal kell kímélni a muzulmán népség vallási tanait, amely a tartományban röviddel ezelőttig kivételezett és uralkodó állást foglalt el”, mert „a vallási intézményekkel szembeni kímélettől függ, hogy ez a népség milyen magatartást fog tanúsítani az új viszonyokkal szemben”.⁶⁸

A Balkánon egyedül Boszniában létezett középkori eredetű, szervesen összetartozó muszlim társadalom. Az egykor iszlamizált bosnyák nemesség mellett az Oszmán Birodalom 17. század végi, 18. század eleji visszaszorulásakor az elveszített területekről jelentős számú muzulmán választotta új hazájának Boszniát. Mivel az oszmánok nagy súlyt helyeztek a legkülső tartomány, illetve a Szávavonal megtartására, a boszniai muzulmánokban erős küldetéstudat alakult ki. A tartományra az igaz hit menedékeként, magukra pedig a régi rend őrzőiként tekintettek az ott élők, az Oszmán Birodalmon belül erős különállás-érzettel. Ennek birtokában keményen ellenálltak a központi hatalom mégoly szerény, a nyugati típusú modernizáció irányába mutató reformkísérleteinek is; ez a 19. század közép-ső harmadában véres felkelésekhez vezetett.⁶⁹ „A mohamedán bosnyákok szokásai az iszlám szellemében orientálisak, és néhány tekintetben még merevebben is, mint maguknál az oszmánoknál” – jellemezte vallási konzervativizmusukat a helyi viszonyokat belülről ismerő értelmiségi.⁷⁰

A fentiek fényében szinte természetesnek tekinthető, hogy az okkupációt a boszniai muzulmánok fegyveres ellenállással fogadták, amelynek megtörése – nem kis presztízsveszteséget okozva a Monarchiának – két hónapba telt. Hogy az adminisztratív célú megszállásból kényszerűen fegyveres hódítás lett, akár ürügyül is szolgálhatott volna arra, hogy a mohamedán vallású népséget távozásra

67 Die Lage der Mohammedaner in Bosnien i. m. (2. jz.) 4–6., 47–49.

68 Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 1. Jänner 1879, Nr. 693 B. H., betreffend der Organisation der Justizverwaltung. Bericht über die Verwaltung i. m. (7. jz.) 10.

69 *Ferdinand Hauptmann*: Die Mohammedaner in Bosnien-Herzegovina. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. IV. Die Konfessionen. Hrsg. Adam Wandruszka–Peter Urbanitsch. Verlag der ÖAW, Wien, 1985. 670–671.

70 *Poppović, L.*: i. m. (25. jz.) 21.

kényszerítsék. Nem ez történt, s ez kivételesnek számított az európai török uralom visszaszorulásának folyamatában. A 19. században függetlenné vált balkáni államok – Görögország, Románia, Bulgária és Szerbia – illetve Oroszország a szuverenitásuk alá került mohamedánokkal szemben deklarálták ugyan a jogegyenlőséget, de a valóságban ösztönözték kivándorlásukat vagy eltűnésüket. Nincs nyoma annak, hogy a Monarchia vezetésében egyáltalán felmerült volna ez a megoldás, mint ahogy a keresztény hitre térítés sem. (Az önkéntes áttérés is legfeljebb egy hosszú modernizációs folyamat lehetséges asszimilációs következményeként került szóba.)⁷¹

A politikai elit belső köreihez tartozó Asbóth János szerint az okkupáció után – a fegyveres ellenállásra hivatkozva – voltak ugyan javaslatok a vakufok (egyházi, szociális és oktatási célú alapítványok), valamint a mohamedán földesurak birtokainak elkobzására, de a kormány ezeket fontolóra sem vette. Egyrészt „nem szokás az osztrák-magyar monarchiában elkobozni egyházi birtokokat és jámbor alapítványokat. Másodsor a legszembetűnőbb előny, melyet a Monarchia az occupált tartományoknak nyújthatott, a rend és jogbiztonság volt. Működését tehát nem kezdhetette tulajdon és jogfosztáson. Végre egy ilyen rendszabály ugyanazonos lett volna egy egész osztály – a birtokos osztály – és egy egész felekezetet kipusztításával, ami nem fekszik az uralkodóház politikájában.”⁷²

Az európai humanizmus hagyományában gyökerező tolerancia egyúttal a Nyugat „kultúrfölényének” demonstrálása is volt azzal a – feltételezett – keleti világszemlélettel szemben, amely szerint „akié az erő, azé a hatalom”. A Monarchia „mint konzervatív nagyhatalom” nem tehetett mást, mint hogy a fennálló viszonyok fokozatos átalakításával ténylegesen megvalósítja a jogegyenlőséget – foglalta össze a döntés hátterét a mohamedánok helyzetéről szóló „félhivatalos” röpirat.⁷³

1878 előtt a boszniai mohamedánok osztatlan, a szultán személyében egyesült világi és vallási hatalom alatt éltek. Állam és vallás elválaszthatatlan egységet képezett. 1878-ban a világi és a vallási hatalom szimbiózisa széttört, s a boszniai mohamedánok elvesztették privilegizált helyzetük fenntartásának egyik támaszát. Az okkupációt a muzulmánok létüket fenyegető veszélyként élték meg. Csoportként való fennmaradásuknak, identitásuk megőrzésének terhe az iszlám vallási intézményrendszerre hárult, amely viszont nem rendelkezett egységes hierarchiával. Ez az új körülmények között, amikor az iszlám csak egy lett az elismert felekezetek közül, súlyos hátránynak bizonyult a hierarchikusan szervezett, centralizált keresztény egyházakkal szemben. Ezt kiegyenlítendő, az osztrák–magyar hatóságok által is támogatva 1882-re kialakult egy boszniai muzulmán vallási hierarchia, legalábbis a legfelső szinten. A sarajevói muftit *reis-el-ulema* címmel kinevezték a boszniai muzulmánok vallási elöljárójává, és mellé rendeltek egy négy magas

71 *Ress I.*: Kállay Béni i. m. (5. jz.) 244–246.; *Hauptmann, F.*: i. m. (69. jz.) 672–673.; *Asbóth J.*: i. m. (25. jz.) I. 142.

72 *Asbóth J.*: i. m. (25. jz.) I. 145–146.

73 *Die Lage der Mohammedaner in Bosnien* i. m. (2. jz.) 44–45.

rangú vallási vezetőből álló tanácsot (*medžlissi-ulema*). A kormányzat a vallási vezetők kinevezésében hasonló jogokat érvényesített, mint a keresztény egyházak püspökei esetében. A hierarchikus szervezet kiépítésével párhuzamosan zajlott a muzulmán vallási, oktatási és szociális intézményrendszer finansiális bázisát jelentő vakufjavak és birtokok ügyének rendezése. Ezek szétszórt, esetleges kezelése helyére 1883–1894 között az állam ösztönzésére és támogatásával kialakult egy egységes kezelő szervezet, élén a tartományi vakufbizottsággal, illetve a tényleges gazdálkodást irányító vakufigazgatósággal. A jól vezetett szervezetnek köszönhetően a század végére ezek a kegyes alapítványok stabil forrást biztosítottak a mohamedán vallási közösség intézményeinek működtetéséhez.⁷⁴

A modern világi állam tehát átvette az iszlám vallás feletti állami kontrollt, sőt ha szükségét látta, részt vett azoknak a szektoroknak a megszervezésében is, amelyek közösségi funkciót láttak el, s amelyek a török államszervezet által addig biztosított háttér nélkül erőtlenekek voltak.

Az osztrák–magyar adminisztráció a szorosan vett vallási intézményeken túl is messzemenő előzékenységgel igyekezett kezelni az iszlám életvezetés vallási eredetű sajátosságait. Ennek egyik legnagyobb súlyú megnyilvánulása volt, hogy a családjog tekintetében lemondott a modern liberális állam egyik legfontosabb dogmájáról, a társadalmi homogenizáció előfeltételének számító állampolgári jog-egyenlőségről. Boszniában a családjog „államosítását” csak a keresztény lakosság esetében hajtották végre, a muzulmánok számára érvényben hagyták az iszlám vallási előírásokon alapuló családjogot, alkalmazását pedig meghagyták az iszlám jog alapján ítélező *seriáknak*. Beérték az állami szuverenitás érvényesítése érdekében annyival, hogy a seriákat formailag beillesztették a tartomány bírósági szervezetébe, annak speciális fórumaiként. Ítéleteik végrehajtását ugyanakkor már az állam vontatta hatáskörébe.⁷⁵

A mohamedán nő vallási előírások által szabályozott helyzetét a közigazgatás a legapróbb részletekig igyekezett figyelembe venni és tiszteletben tartani, a családjog illetékességén kívül is. Előzékenyen szabályozták például a modern államhatalommal való elkerülhetetlen találkozásait. Ha bíróság előtt kellett megjeleníteniük – bármilyen minőségben –, az elfátyolozott nő személyazonosságát a kádin kívül senki nem ellenőrizhette. A népszámláláskor sem léptek be a mohamedán házakba a végrehajtó közegek, a férfiak bementése alapján vették fel a nők adatait (amelyek ennek megfelelően hiányosak is lettek). Az 1885-ös népszámlálás végrehajtási utasítása még arra is kitért, hogy a mohamedán nők esetében az életkort nem kérdezhetik a biztosok.⁷⁶

A kétségtelenül nagyvonalú igazgatási gyakorlat és a ténylegesen felmutatott sikerek ellenére a muzulmán lakosság fenntartással, tartózkodással fogadta

74 Hauptmann, F.: i. m. (69. jz.) 684–690.; Die Lage der Mohammedaner in Bosnien i. m. (2. jz.) 52–54.

75 Zur Orientierung über den gegenwärtigen Stand der bosnischen Verwaltung. Wien, 1881. 6–7.

76 Die Lage der Mohammedaner in Bosnien i. m. (2. jz.) 47–49.; Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik i. m. (23. jz.) III.

az „idegenhitű” kormányzat beavatkozását vallási életébe. A felvilágosult abszolutizmus szemléleti hagyományának továbbélése folytán a „felsőbbség” a muzulmán alattvalóit politikailag éretlenként kezelte, s bár közreműködésüket nem nélkülözhetette, arra csak végrehajtó szerepben tartott igényt. Megmutatkozott ez a vakufügy szervezeti keretének kiépítése során, valamint abban, hogy a vallási hierarchia élén állók kinevezési jogát a kormányzat magának tartotta fenn. A bizonytalanság tartós fennmaradását jelzi, hogy az okkupációt követő negyven év alatt háromszázezer muzulmán hagyta el Boszniát, s távozott az Oszmán Birodalomba.⁷⁷

Az osztrák–magyar adminisztráció a társadalmi modernizáció egyik kulcskérdésének tekintette az alapszintű népoktatás általános hozzáférhetőségét. A tartomány az okkupáció idején az iskolaügy szempontjából a nyugati keresztény kultúrkörhöz képest általában is sivár képet nyújtott, de a muzulmánok esetében nem is pusztán a mennyiségi különbségek jelentették a döntő eltérést. A török uralom csak felekezeti iskolákat hagyott maga után (56 szerb ortodox és 54 horvát katolikus elemi iskolát). A népoktatás a muzulmánoknál a *mekteb*, az alsófokú vallási iskola látogatását jelentette, ahol a (fiú)gyerekek az iszlám alapfogalmait, Korán-idézeteket és az arab írást (úgy-ahogy) sajátították el, mindenféle rendszer nélkül. Az oszmán uralom idején az állam részvételének – akárcsak ellenőrzésének – semmilyen hagyománya nem alakult ki az oktatásban.

Az osztrák–magyar hatalom engedte tovább működni a felekezeti iskolákat – 1894-től elkezdte állami kontroll alá vonni a bennük folyó képzést –, de párhuzamosan állami intézményeket is felállított. 1909-ig 330 állami elemi iskolát alapítottak, amelyekben az oktatás az „országos nyelven” folyt, amelyet előbb bosnyáknak, majd szerbhorvátnak neveztek hivatalosan. Az elemi iskola látogatását csak 1911-ben tették kötelezővé, de a gyakorlati megvalósulás – az iskolák és a tanszemélyzet hiányos volta miatt is – igen vontatottan haladt.⁷⁸

Az állam egyik első lépésként a tradicionális intézmények szabályozásának jogát igyekezett elfogadtatni. 1893-tól jelentek meg az úgynevezett reformmeketek, ahol három évben határozták meg a képzés időtartamát és megköveteltek bizonyos képzettséget a tanítóktól, de falaik közé nem sikerült bevinni a Nyugat modern, racionális ismeretrendszerét. Kevésbé sikerült elfogadtatni azt az átmeneti iskolatípust (*ruždie*) is, ahol a keleti nyelveken és a hittanon kívül világi tárgyakat is oktattak. A muzulmán nevelési tradíciók messzemenő tiszteletben tartását jelezte, hogy még az 1909-es iszlám autonómia-statútum is előírta, hogy a muzulmán gyermekek az elemi iskola látogatása előtt három évig a mektebet látogassák, pedig így jó részük – a korban munkára alkalmasnak tekintett életkorba érve – már egyáltalán nem ment iskolába. Ugyancsak a tradíciókba való erőszakos beavatkó-

77 Hauptmann, F.: i. m. (69. jz.) 690.; Röss I.: A bosnyák nemzettudat fejlődése i. m. (21. jz.) 260.

78 Hauptmann, F.: i. m. (69. jz.) 696–699.; Dmitrij Djordjević: Die Serben. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. III. Die Völker des Reiches. Hrsg. Adam Wandruszka–Helmut Rumpler. Verlag der ÖAW, Wien, 1980. III/1. 766–768.; Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik i. m. (23. jz.) 5.; Röss I.: Magyarok a közös pénzügyminisztériumban i. m. (54. jz.) 234–235.

zást elkerülendő, az általános iskolakötelezettséget kimondó 1911-es törvény is kivette a hatálya alól a mohamedán lánygyermeket.⁷⁹

A népoktatás kiterjesztésének folyamatában a muzulmánok esetében kétfajta indítatású ellenállással kellett megküzdenie a modernizáló államhatalomnak. Az egyik nem kizárólag rájuk volt jellemző: a hagyományos agrártársadalmak eleinte mindenhol vonakodva fogadták a nevelésbe való külső beavatkozást, azért is, mert haszontalannak tartották gyermekeik számára az iskolában megszerezhető ismereteket. A másik okot viszont abban a különbségben látta a kortárs diskurzus, amely a „szükséges tudásról” alkotott képet jellemezte a szekularizált Nyugat és a vallásos világképben megrekedt Kelet felfogásában: „Az iszlám a tudás, és azzal együtt az oktatás fogalmát sokkal szorosabban köti a valláshoz, mint más felekezetek [...] ezért még az iszlám szellemben felállított és vezetett ruzdiekban is a vallástalanság titkos veszélyét, és így a régi szokástól való eltávolodást látja rejtőzni, s ezért kerüli” – fejtegette a tartományi kormány a közös pénzügyminisztériumnak küldött jelentésében a világi, gyakorlati ismereteket adó népoktatás elfogadtatásának nehézségeit. A kizárólagosan vallási tartalmú oktatáshoz való ragaszkodás kizárta a mohamedán népesség gyerekeit a modernizálódó világból, versenyképtelenné tette őket a hétköznapi életben. Az iskolalátogatás arányszámai a korszak végéig náluk voltak a legalacsonyabbak, s az analfabetizmus a legmagasabb. 1910-ben csak minden huszadik hét év feletti mohamedán tudott írni-olvasni (az ortodoxoknál minden tizedik, a katolikusoknál viszont minden negyedik). Nem szociális okokból maradtak alulreprezentáltak a mohamedánok a magasabb oktatásban: 1905-ben a szarajevói gimnáziumban mindössze 15 százalék volt az arányuk. Ez a népességarányuknak a felét sem tette ki, ha pedig a városi közép- és felsőosztályokban elfoglalt súlyukhoz viszonyítunk, sokkal rosszabb az arány. A nyugati típusú oktatásban való részvétellel szembeni elutasítás következtében a modern, nyugati értelemben vett, világra nyitott értelmiségnek csak a kezdeménye alakult ki a korszak végére.⁸⁰

Végző soron kudarcot vallott a kormányzat társadalompolitikája, amelyel mintegy „üvegbura alá helyezte” a muszlim népességcsoportot, abban a reményben, hogy az új viszonyok közt egyenlő eséllyel lesz képes helytállni, sőt megőrizni vezető pozícióját. Az igazgatás modernizációs törekvéseivel szemben a muzulmán elit döntő befolyással rendelkező tradicionalista szárnya – vallási és oktatási intézményeire támaszkodva – mereven a fennálló társadalmi viszonyok változatlan megőrzésére törekedett.⁸¹

79 Hauptmann, F.: i. m. (69. jz.) 696–698.; Djordjević, D.: i. m. (78. jz.) 767–768.

80 Hauptmann, F.: i. m. (69. jz.) 698–701.; Röss I.: Magyarok a közös pénzügyminisztériumban i. m. (54. jz.) 235.

81 Röss I.: A bosnyák nemzettudat fejlődése i. m. (21. jz.) 265.

Modernizáció versus politikai érdek: a megoldatlan agrárkérdés

Egy olyan tartományban, ahol a népesség túlnyomó többsége – 1895-ben 88 százaléka – a mezőgazdaságból élt, a társadalmi-gazdasági modernizáció kulcskérdése volt az agrárviszonyok átalakítása, azaz az oszmán korszakból örökölt *kmet*-rendszer, a nyugati feudalizmustól több elemében különböző, de alapjában véve mégiscsak jobbágy-földesúr jellegű viszonyrendszer felszámolása. Az osztrák–magyar modernizációs kísérlet legnagyobb deficitje azonban éppen ennek a feladatnak a megoldatlansága maradt.

Az iszlám vallási rendszerén alapuló állami és társadalmi berendezkedés az európaiaktól eltérő tulajdonfelfogást, illetve birtoktípusokat eredményezett. Mivel ezek tárgyalása messze meghaladná tanulmányunk kereteit (a berendezkedő új közigazgatás szakembereitől is elmélyült tanulmányozást kívánt az eligazodás), a probléma leírásában és értelmezésében a magyar úrbéres viszonyok analógiáira támaszkodunk.

Az iszlám jog szerint földbirtokkal csak az igazhitűek rendelkezhetek. (Az oszmán hódítás idején a boszniai nemesség éppen birtokainak megtartása érdekében tért át tömegesen a hódítók vallására.) Az okkupáció után a magánkézben levő termőföldeket megművelő családok körülbelül negyven százalékát – zömében mohamedánokat – sorolták a szabad parasztsághoz. A földművelők fele keresztény *kmet* volt: ők jobbágyi jellegű kapcsolatban álltak földesuraikkal. A maradék 10 százalék valódi bérlőként művelte a nagyobb birtokosok földjét.

A *kmetek* által művelt föld valódi tulajdonosai a mohamedán bégek és agák voltak, akik azonban a *csifliket* (jobbágytelket) nem vehették el a földet rendben megművelő, szolgáltatásait teljesítő *kmettől*. Utóbbi kötelezettségeinek lerovása után szabadon el is költözhetett. A késő feudalizmus kori magyar jobbágy helyzetével összehasonlítva, a *kmet*-rendszerben hiányzott a személyes alávetettségnek az a jellege, amit nálunk az úriszék testesített meg. A *kmetet* nem vagy legfeljebb jelentéktelen mértékben érintette a 19. századi magyar jobbágy legsúlyosabb terhe, a robotkötelezettség. A mohamedán földbirtokosok ugyanis szinte egyáltalán nem folytattak saját, azaz majorsági gazdálkodást, így nem volt szükségük az ingyenmunkára. A *kmet* földesurának elsősorban terményjáradékkal tartozott: tájanként változóan termésének 20–50 százalékát kellett beszolgáltatnia. A földhasználatnak ez a módja konzerválta az alacsony hatékonyságú gazdálkodási módszereket: a termény bizonyos részéhez kötött járadék erősen ellene hatott a termelés intenzívválásának.⁸²

Az agrárkérdés radikális megoldását közvetlenül az okkupáció után lehetett volna legkönnyebben keresztülvinni: a társadalom korábbi rendjét úgyis szétzilálták a polgárháborús évek, és az impériumváltás önmagában is hatalmas megrázkódtatást jelentett. A radikális lépés azonban elmaradt: az osztrák–magyar megszálló hatalom vezetője, Philippović tábornagy felsőbb utasításra már 1878.

82 *Wesely, K.*: i. m. (8. jz.) 529., 564–566.

november 30-án rendeletet bocsátott ki az agrárviszonyok változatlan fenntartásáról. Ebben egyrészt megígérte a bégek tulajdonjogának tiszteletben tartását, másrészt a „bérlok” (kmetek) megvédését a korábban szokásos elnyomással és visszaélésekkel szemben. Az agrárviszonyok megváltoztatását nem helyezte kilátásba, de nem is zárta ki azt.

Az új berendezkedés elveit kidolgozó, a közös minisztériumok szakértőiből összeállított bizottság 1879 januárjában úgy nyilatkozott, hogy az érvényben lévő török törvény, az 1859-es, úgynevezett Sefer-rendelet megfelelő alapnak tekinthető a további jogi szabályozáshoz. Az osztrák–magyar igazgatás az agrárviszonyok területén tehát az örökölt török törvényeket, valamint a szokásjogot fogadta el irányadónak. Magánjogi jellegűnek tekintette a bégek és kmetjeik viszonyát, de állami feladatnak tekintette ezen „szerződések” pontos betartását: megvédte a jobbágyok birtokjogát, és felügyeletet gyakorolt jogaik és kötelezettségeik fölött.

Mind a földbirtokosok, mind a jobbágyok között izgatott bizonytalanságot okozott viszont az az a – szintén a központi kormányzat által kezdeményezett – 1879. februári proklamáció, amely belátható időn belül változásokat helyezett kilátásba. „A fennálló tulajdonjogokat tiszteletben kell tartani, de idővel a mezőgazdaság viszonyainak olyan irányú átalakítására fogunk törekedni, hogy a bérlok lakóhelyüket és a művelésre kapott föld méltányos részét szabad tulajdonként megszerezzék” – hangzott az ígéret. Az ellentmondásos proklamációk azt jelezték, hogy a kormányzat egyelőre maga sincs tisztában a követendő célokkal. Ezt a benyomást közvetítette az az ankét is, amelyet 1879 őszén tartottak Szarajevóban az agrárkérdésről. A szakértők még a követendő irányvonalról (a létező viszonyok jogilag rendezett, szabályozott fenntartása vagy felszámolása legyen-e a cél?) sem tudtak egyetértésre jutni.⁸³

A közös minisztériumban 1880-ban is folytatódtek a tanácskozások a társadalmi feszültséget prolongáló agrárkérdésről, amelynek tartós rendezését gazdasági és politikai szempontok is követelték. A közigazgatási apparátus technokratái elsősorban a technikai akadályokat hangsúlyozták, azt, hogy miért is nem lehet közeli célként kitűzni a polgári földtulajdonviszonyok megteremtését. (Ennek folyamata jogi-technikai értelemben éppen ekkorra fejeződött be a Monarchia országaiban is.) Szlávy pénzügyminiszter szerint egyelőre a fennálló jogállapot betartására kell szorítkoznia az államnak, de annak tudatában, hogy az hosszú távon nem maradhat érvényben. Szorgalmazta, hogy a minisztertanács hozzon elvi döntést a követendő irányról. Ebbe beleszólást kívánt adni az osztrák és a magyar kormányoknak is, mert egy boszniai „pénzbeli kárpótlással történő föld-tehermentesítés a Monarchia támogatása [a két birodalomfél áldozatvállalása] nélkül nem valósítható meg”. Haymerle külügyminiszter a végleges megoldást, a jobbágyviszonyok mielőbbi felszámolását szorgalmazta: „Nem lehet az egyedüli szempont a moha-

83 *Eduard Horowitz*: Die Agrarfrage in Bosnien und der Hercegovina. H. n., é. n. 150–152. Az agrárkérdés szabályozásának történetét áttekintő munka szerzője a Bosznia-Hercegovinai Tartományi Támogatási Alap igazgatója volt. Az alap hitelnnyújtással szolgálta az önkéntes örökváltság elősegítését.

medán elem érdekeinek tiszteletben tartása; lehet, hogy ez az elem bele fog törődni a viszonyok megváltozásába, de soha nem válik a mi támaszunkká, mert Boszniában éppúgy nem fogja elfelejteni, hogy ő uralkodott, mint Indiában, Algériában vagy a Kaukázusban, és nem fogja túltenni magát azon, hogy többé nem a kalifa uralma alatt áll.” Ezzel szemben az ortodoxok túlnyomó többségének lojalitását meg lehetne nyerni a jobbágyszabadsággal. A politikain kívül közgazdasági érdekek is tartotta egy erős szabadparaszti réteg létrejöttét. Kötelező megváltásra nem gondolt ugyan, de az államnak ösztönöznie és támogatnia kellene, hogy szabad egyezkedés eredményeként megszűnjenek a jobbági viszonyok. A magyar és az osztrák miniszterelnökök, Tisza és Taaffe első lépésként a jelenlegi viszonyok megismerését és rögzítését szorgalmazták.⁸⁴

„Kétségtelenül az agrárkérdés azon ügyek egyike, amelyben mielőbb legalábbis el kell kezdődnie egy szabályozásnak, és pedig nemcsak azért, mert egy ilyen szabályozás szükségességét már az okkupáció előtt ismételt hangsúlyoztuk, hanem azért is, mert e kérdés további alakulása lényeges befolyást gyakorol Bosznia minden viszonyára. Továbbra is ragaszkodnunk kell ahhoz az elvhez, hogy a mohamedán földbirtokosokat nem foszthatjuk meg egyszerűen a birtokaiktól. Az állami kármentesítéssel történő megváltás sem lehetséges, mert az ehhez szükséges összegek nem követelhetők a képviselői testületektől. Ez a módszer azért sem lenne célszerű, mert a mohamedán bégek minden birtoka keresztény bérlők kezén van” – érzékeltette a probléma beágyazottságát, illetve az összes szempont egyidejű érvényesítésével megoldhatatlan voltát Kállay Béni 1882-es emlékirata, amely lényegében a következő évek Bosznia-politikájának kormányzati programjává vált.⁸⁵

Egy olyan típusú rendezéshez, amely 1848-tól kezdődően lezajlott az egész birodalomban, ténylegesen hiányoztak a jogi és adminisztratív előzmények. Nemcsak a kataszteri felmérés, a földtulajdon-nyilvántartás vagy a statisztikai adatok hiányoztak – ezeknek a megteremtése egy működőképes igazgatási apparátusnak is sokéves munkát jelentett –, hanem fontos előzmények is. Boszniában még a jobbágyság által úrbéres viszony keretében használt földállomány rögzítése sem történt meg, az a mozzanat, amely Magyarországon több mint száz évvel korábban, 1767–1774 között megtörtént. A radikális agrárreformtervek tehát először is beleütköztek a szokásszerűen létező állapotok dokumentáltságának hiányába. Magyar történeti analógiával érzékeltette: az agrárkérdésnek az európai jogbiztonság normáinak tiszteletben tartásával történő megoldása azt követelte volna, hogy nagyon rövid időn belül bonyolítsák le az úrbérrendezést (a földesúr-jobbági viszonyban létező kötelezettségek és jogok rögzítését), szabályozzák a viszony felszámolását, teremtsék meg az új birtokviszonyok fizikai és jogi garanciarendszerét (a földterületek fizikai felmérése és kijelölése, illetve telekkönyvi nyilvántartása), valamint bonyolítsák le a volt földbirtokosok kártalanítását. Folytatva az analógiát: az 1767–1774 közötti úrbérrendezés, a reformkor és 1848 törvényalkotó mun-

84 ÖStA HHStA GMRP Nr. 24. Wien, 23. Juni 1880.

85 Denkschrift Kállays. ÖStA HHStA GMRP, Beilage des Gemeinsamer Ministerratsprotokoll Nr. 58. Wien, 3. Juni 1882.

kája, valamint az utána következő két-három évtized birtokrendezése (kataszteri felmérés, tagosítás, elkülönítés, telekkönyvezés) feladatait kellett volna egyetlen huszárvágással megoldani.

Az okkupáció után hamar kiderült, hogy a Monarchia Boszniában nem fog átfogó agrárreformot végrehajtani, és csak a földesúr-jobbágy viszonyban rejlő feszültségek enyhítésére, illetve a helyzet kis lépésekkel való javítására szorítkozik. A mélyreható társadalmi reformot, a jobbágy-földesúri viszony kötelező jellegű megszüntetését nemzetközi jogi kötelezettségekre, elsősorban az 1879-es konstantinápolyi konvencióra (ebben a Monarchia a mohamedánok tulajdonának biztosítását vállalta) hivatkozva halogatták. Végleges megoldást célzó program híján a kormányzat nem ment bele egy olyan kodifikációba, amely a fennálló rendet megerősítette volna egy pontos, törvényi szabályozással, rányomva ezzel a tartósság pecsétjét, de került a megváltoztatására irányuló lépéseket is. Utóbbtól visszatartotta a törékeny társadalmi béke újabb megzavarásától való félelem is. Nem akartak a birtokos osztályban nyugtalanságot, a jobbágyokban pedig vérmes reményeket kelteni: még friss volt az 1875–1878 közötti véres lázongások emléke.⁸⁶

A feudális jellegű viszony felszámolásának halogatásában döntő mozzanatként a Kállay Béni nevéhez köthető boszniai nemzetteremtő kísérletet emeljük ki. Ennek során elsősorban a régi muzulmán élitre kívántak támaszkodni. A kornak megfelelő megoldás az lett volna, ha az állam a földbirtokosok kártalanítása mellett kötelező jelleggel megszünteti a kmet-rendszert, és a föld korlátozások nélküli polgári tulajdonként az azt addig művelő kmet-család birtokába kerül. A földbirtokviszonyok ilyenén átrendeződése viszont ellenkezett a távlati céllal, a Monarchiához való lojalitást a tartományi patriotizmussal egyesítő boszniai nemzet létrehozásával. Egy széles ortodox szabad paraszti tulajdonosréteg létrehozása a szerb nacionalista-szeptatista törekvések társadalmi bázisát erősítette volna, míg a másik oldalon a régi mohamedán elit – amelynek ebben a nemzetteremtésben központi szerepet szántak – egyszerűen eltűnt volna.

A Kállay környezetében született, az ő Bosznia-politikáját védő röpírat a magyar jobbágyfelszabadítás tapasztalataira elrettentő példaként utal. A végrehajtás radikális módja a földbirtokos osztály nagy részét tönkretette, s egészségesebb gazdasági fejlődés bontakozhatott volna ki, ha szabad egyezkedésre bízzák az úrbéres viszonyok felszámolását, állította a földbirtokos nemesi érdekekkel azonosuló szerző.

Így tehát a mohamedán földbirtokosok privilegizált gazdasági-társadalmi státusza változatlan maradt. Társadalmi-politikai befolyásuk meghagyásával időt kaptak arra, hogy felkészüljenek a várhatóan bekövetkező változásra, hogy esélyük legyen pozícióikat átmenteni a modern kapitalista gazdasági viszonyok közé. A földbirtokosok viszont a korszak végéig sem igen mutattak hajlandóságot a modern gazdaságba való bekapcsolódásra.⁸⁷

⁸⁶ Horowitz, E.: i. m. (83. jz.) 153–156.

⁸⁷ Röss I.: Kállay Béni i. m. (5. jz.) 246–248.; Die Lage der Mohamedaner in Bosnien i. m. (2. jz.) 79., 91–98.

Bár korábban is volt mód a felek szabad megegyezésén alapuló örökvált-ságára, a jogalkotás csak harminchárom év alatt jutott el annak törvényi szabá-lyozásáig. Az 1911-ben született törvény az engedőleges örökváltástot kedvező kamatozású, hosszú lejáratú állami hitellel is ösztönözni kívánta. 1915-ig a bé-gek jobbágyainak mindössze 9 százaléka élt a lehetőséggel: a folyamat addigi sebességével valamikor a 20. század közepén szüntenek volna meg teljesen a job-bágyviszonyok...⁸⁸

Az apostoli király mohamedán katonái

Mivel a tartományok megszállása jelentékeny katonai erőket kötött le, ezért már 1879 tavaszán felmerült, hogy azok lakosaiból szervezzenek véderőt. Május 31-én a közös minisztériumok vezetőinek részvételével tartott konferencián határoz-tak egy, a Monarchia államjogi szervezetével, illetve a tartomány nemzetközi jogi státuszával összhangban álló véderőtörvény kidolgozásáról. A törvénytervezet a boszniai főhadparancsnokság, illetve az általa bevont, a helyi viszonyokat jól ismerő szakértők, valamint a közös hadügyminisztérium közötti egyeztetés eredmé-nyeként született meg. Lényegében a Monarchiában érvényes szabályozást vet-ték át, de a törvényalkotás folyamatában kezdettől kiemelt figyelmet szenteltek a speciális vallási viszonyoknak (ez alatt a kifejezés alatt mindig a mohamedán népesség jelenlétére gondoltak), illetve a helyi sajátosságoknak. Utóbbiak közé tartozott a népoktatás hiánya következtében alacsonyabb műveltségi szint, amely miatt Bécsben úgy ítélték, hosszabb kiképzéssel kell számolni. A monarchiabeli 3 évvel szemben javasolt 5 éves szolgálati idő mellett a hadügyminisztérium a társa-dalmi fegyelmzés szempontjaival is érvelt. Az okkupációt megelőző polgárhábo-rús években teljesen felbomlott társadalmi rend helyreállítása – közvetve az állami erőszak-monopólium elfogadtatása – szempontjából hatékony eszköznek tartották, hogy a fiatal férfinepesség hosszú időn keresztül militáns fegyelem, illetve a szigo-rúbb katonai törvények alatt álljon.

A sarajevói parancsnokság mellett működő bizottság azonban kiállt a mo-narchiabelivel azonos szolgálati idő mellett: az új állami fennhatóság elfogadta-tását megnehezítené a mohamedánok számára a hátrányos megkülönböztetés, de a keresztény népesség is ekként élné meg a hosszabb szolgálatot. Az iskoláztatás alacsony szintjét sem találták elég meggyőző indoknak, hiszen a Monarchia régi tartományaiban is vannak hasonló kulturális elmaradottságban élő etnikumok. Rá-adásul Boszniában a nagyon erős militáns hagyományok miatt a fiúk szinte fegy-verrel a kézben nőnek fel, „nyugtatták meg” a bécsi tábornokokat. Az 1881. január 6-i közös minisztertanács elfogadta a diszkrimináció ellen felhozott érveket, s a tervezetet ennek értelmében dolgoztatta át a hadügyminisztériummal.⁸⁹

⁸⁸ *Wesely, K.*: i. m. (8. jz.) 565–566.

⁸⁹ A jogalkotás menetének összefoglalása: *Heiszler Vilmos*: Az 1881. évi ideiglenes boszniai véd-erőtörvény. *Történelmi Szemle* 49. (2007) 4. sz. CD-melléklet, 175–180.

A téma legközelebbi napirendre kerülésekor, április 14-én a törvény tartalma már nem képezte vita tárgyát: az általános hadkötelezettséget lényegében a Monarchiában érvényben lévő szabályozással azonos módon terjesztették ki a megszállt tartományra. Erdemi diskusszió csak a törvény hatályba léptetésének, illetve a végrehajtás megkezdésének – sorozás, újoncok behívása – időpontja körül alakult ki. A hadvezetés álláspontjával azonosuló, annak érdekeit képviselő császár a mielőbbi végrehajtást szorgalmazta. A hadkötelezettség kiterjesztésének egyrészt szimbolikus jelentőséget tulajdonított: egyrészt hozzájárul a megszállás ideiglenes jellegével kapcsolatos bizonytalanság megszüntetéséhez, illetve ahhoz, hogy a megszállt tartomány lakosaiban elmélyüljön az új állami fennhatóság alá tartozás tudata. Másrészt a pénzügyi terhek csökkentésének szempontja is sürgette, hogy a nagyrészt tartalékosokból álló megszálló haderőt helyben sorozott újoncokkal töltsék fel. A boszniai katonai kormányzat vezetői egyébként az újoncozás végrehajtásával szemben nem számítottak ellenállásra, s ebben az optimizmusban az uralkodó és Bylandt gróf hadügyminiszter is osztoztak.⁹⁰

A törvény közzétételének, illetve életbe léptetésének időpontja körül kialakult diskusszió jól rávilágít a Boszniával kapcsolatos kormányzati óvatosság egyik forrására, nevezetesen arra, hogy mind a politikai elit, mind a szélesebb közvélemény tartós idegenkedéssel, sőt ellenérzéssel viseltetett a nyugat-balkáni expanzióval szemben. Mind a magyar, mind az osztrák miniszterelnökök elsősorú szempontja volt bármilyen, Boszniával kapcsolatos tervezett lépés mérlegelése során, hogy az járhat-e olyan következményekkel, amely országában politikai (parlamentari vagy sajtó-) vitákra adhatna alkalmat.

A következő példa éppen az ügy jelentéktelensége miatt alkalmas annak a törekvésnek az illusztrálására, hogy az alkotmányos fórumokat lehetőség szerint kizárják a bosnyák ügyek intézéséből. Az igazgatás ésszerűsége azt diktálta, hogy a bosnyák tengerparti enklávét, Klek és Suttorina a dalmáciai adminisztráció alá kerüljön. Ám az igazságszolgáltatás esetében ez az átcsatolás külön törvényt kívánt volna, ennek vitája pedig „mindkét birodalomfél parlamentjében politikailag kellemtelen vitákra adna alkalmat”, ezért inkább érvényben hagyták az addigi joghatóságot.⁹¹

Az alacsony támogatottság tudata azt parancsolta, hogy lehetőleg tartózkodjanak a fennálló viszonyokba való minden radikális beavatkozástól, amely a törekvény társadalmi békét veszélyeztetné. Egyszerűen el akarták kerülni, hogy alkalmat adjanak a megszállás tematizálására, mert ez előre tudhatóan az ellenzék népszerűségét növelte, s a kormány pozícióit rontotta a közvélemény előtt. Feszültségekről, netán zavargásokról szóló hírek pedig minden bizonnyal témává tették az okkupációt, arról nem is beszélve, hogy az ilyen zavarok törvénytörően a megszállás katonai költségeinek növekedésével is jártak.

Belpolitikai megfontolásokból kérte tehát Tisza Kálmán magyar miniszterelnök is 1881 áprilisában a lényegében már elkészült törvény közzétételének és

90 ÖStA HHStA GMRP Nr. 39. Wien, 14. April 1881.

91 ÖStA HHStA GMRP Nr. 2. Wien, 16. November 1879.

végrehajtásának, az újoncozásnak az elhalasztását a nyáron esedékes országgyűlési választások, illetve az új parlament megalakulását követő felirati vita lezárása utánra. Tisza ugyanis – az uralkodó optimizmusával ellentétben – egyáltalán nem tartotta kizártnak legalább a lokális jellegű ellenszegülést az újoncozás során, s attól tartott, ez hálás téma lenne az ellenzék számára a kormány általános politikai irányvonaláról szóló felirati vitában. Szlávay közös pénzügyminiszter – hivatalból a tartomány közigazgatásának főnöke – akceptálta Tisza aggodalmait, sőt még egy érvvel meg is támogatta kérését: a kormánynak politikai hasznot hozhat, ha úgy kommunikálja a halasztást, hogy az 1879-es rossz termés és a korábbi évek polgárháborús pusztításai után még időt akar hagyni a tartománynak a regenerálódásra.

Az uralkodó Tisza kívánságának eleget téve mondta ki a határozatot: az újoncozást a következő év márciusára halasztják, ám a törvény kihirdetése után a végrehajtás előkészületeit haladéktalanul meg kell kezdeni.⁹²

Tisza aggodalmai egyébként indokoltnak bizonyultak: 1882 tavaszán, két hónappal a véderőtörvény életbe lépése után, amikor a sorozás megkezdődött, Hercegovinában felkelés tört ki. A pacifikációhoz háromszorosára kellett növelni a megszálló csapatok létszámát, ami miatt 1882 áprilisában rendkívüli hitelt kellett igénybe venni. A „második okkupáció” egyúttal nyomatékos figyelmeztetést jelentett a kormánynak számára, hogy az idegen közegben mennyire megbízhatatlanok lehetnek az információi, illetve mennyire nehezen kiszámíthatók az egyes intézkedések következményei.⁹³

A véderőtörvény megalkotásának folyamatában többször felmerült a majdani mohamedán katonákkal való bánásmód problémája. A polgári és katonai igazgatási szervezet különleges kihívásként tekintett a Monarchia népességének alig több mint egy százalékát kitevő alattvalóknak a hadseregbe való beillesztésére. (A másik nem keresztény vallásnak, az izraelita felekezetnek körülbelül négyszer ennyi híve volt a birodalomban!) Maga az uralkodó utasította a szarajevói parancsnokságot, hogy a vallási vezetőkkel haladéktalanul értekezzen arról, milyen külön elbánást igényelnek a besorozott mohamedánok.⁹⁴ A hadügyminiszter pedig már 1880-ban információkat szereztetett be a katonai attasék útján Londonból, Párizsból és Szentpétervárról, azaz „azon államokból, melyek csapattesteiben mohamedán katonák együtt szolgálnak egyéb vallásúakkal, [...] milyen előírások léteznek a mohamedánok vallási törvényei és szokásai, valamint ezekből következő kötelességei tekintetében, illetve hogy ezek a vallási törvények és szokások mennyire veendő figyelembe az esetleg keresztényekből és mohamedánokból alakított csapatoknál.”

A jelentésekből kiderült, hogy a gyarmattartó nagyhatalmak nem sok figyelmet szenteltek muzulmán katonáik vallási igényeinek. Az osztrák–magyar adminisztráció hozzájuk képest aprólékos gondossággal készült fel a császári és királyi hadseregbe való beillesztésükre, tekintettel voltak az étkezési szabályokra, az

92 ÖStA HHStA GMRP Nr. 39. Wien, 14. April 1881.

93 Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1883–1895. Bearb. István Diószegi. Bp., 1993. Einleitung, 133.

94 ÖStA HHStA GMRP Nr. 39. Wien, 14. April 1881.

ünnepekre és a kötelező imákra. A tábori lelkeszi szolgálat mintájára imámokat alkalmaztak – egy keresztény állam hadseregében lényegében kötelező jelleggel gyakoroltatták a muzulmán vallást! A külsőségekben is kifejezésre juttatták a keletiesnek tartott hagyományok tiszteletben tartását: a boszniai ezredek egységesen a – török reformok által csak néhány évtizede bevezetett – piros fezt és a buggyos nadrágot hordták, mégpedig vallási különbségekre való tekintet nélkül.

A szabályozásban egyszerre érhetjük tetten a felvilágosult abszolútizmus továbbélő szellemiségét, amely a végsőkig vitt racionalizmussal mindent szabályozni akart, illetve az orientalizmus eredendően egyenlőtlen viszonyát a „Kelethez”: a vallásilag semleges állam gondoskodó atyaként akarta biztosítani a muzulmán katonák lelki szükségleteinek kielégítését is. Hogy a „multikulturális tapasztalatból” is táplálkozó toleranciára valóban szükség volt, nyomatékosította az 1882 elején, a törvény kihirdetése után kitört hercegovinai felkelés, amelyben egyébként pravoszlávok és muzulmánok egyaránt fegyvert fogtak a megszálló csapatok ellen.

A „kultúrák közötti” kommunikáció buktatóit kitűnően példázza a muzulmánok ellenállását kirobbantó motívum. Az osztrák katonai hatóságok ragaszkodtak Ferenc József teljes, „az apostoli király” kifejezést is tartalmazó címéhez az esküszövegben, amiben a mohamedánok a keresztény hitre kényszerítő szimbólumot láttak. A pravoszlávok pedig az állampolgári jogegyenlőségükkel együtt járó kötelezettséget találták sérelmesnek (az oszmán hatalom alatt keresztényként ki voltak zárva a katonáskodásból). A felkelés hatására az esküszövegből törölték az „apostoli” jelzöt.⁹⁵

Egyébként a boszniai csapatok lojalitása a Monarchia fennállásának utolsó pillanatáig rendületlen maradt, s ebben a muzulmánok az élen jártak. A muzulmánok számára a multikulturális, vallásukkal szemben kifejezetten előzékeny Monarchia – ahol 1906-tól az iszlám elismert felekezetnek számított – a lehetséges alternatívák közül a legkedvezőbb feltételeket biztosította vallási identitásuk megőrzéséhez.

ZOLTÁN FÓNAGY

THE INTEGRATION OF BOSNIA-HERZEGOVINA AFTER THE OCCUPATION

POWER POLITICS AND MODERNISATION IN THE MIRROR OF THE MINUTES OF THE COMMON COUNCIL OF MINISTERS

The occupation of Bosnia-Herzegovina in 1878 increased the population of the Austro-Hungarian Monarchy with a mere 3 per cent. Although the government of the multi-ethnic and multi-confessional empire boasted an immense routine of handling heterogeneity, the bureaucracy of this Christian European state faced a new challenge in that it was now a Slavic-speaking Muslim community with a massive territorial identity that they were

⁹⁵ *Heiszler Vilmos*: Uniformis és multikulturalitás. Bosnyákok, zuávok és egyéb muzulmánok az európai nagyhatalmak hadseregeiben. 2000 (2003) 10. sz. 49–56.

forced to integrate, a community, moreover, the lifestyle and traditions of which, based on the values of the East, widely diverged from those of their own society.

The present study examines the first years of the integration, and primarily focusses on the phenomenon of the „encounter of cultures”. It analyses the conflicts between the state bureaucracy, which pursued its own aims of modernisation and homogenization, and a heterogeneous and traditional society from the aspect of historical anthropology. It reconstructs and interprets the Bosnia-picture of the West with the help of categories borrowed from the orientalism conception of Edward W. Said. It surveys the major problems of modernisation in this West-Balkan province: the establishment of a bureaucratic state structure, the agrarian question (i.e., the ordered suppression of feudalism), the problem of education and the settlement of the relationship between the Muslim confession and the state.

It seeks an explanation for the tolerance and respect for the local peculiarities which characterised the administration of the Monarchy during the integration and modernisation of Bosnia, a rare exception in the age of colonialism. Although the reasons for tolerance and prudence are chiefly identified in the sphere of power politics, it reveals also the influences of a long tradition of heterogeneity and enlightened absolutism in the Monarchy. Great attention is paid to the conservative social ideas of Béni Kállay, common minister of finances, who governed Bosnia for two decades, and to the attempt of creating a Bosnian nation in the Western sense of the word. The cultural missionary zeal which pervaded the bureaucracy of the Central-European empire and the characteristic Hungarian orientalism are likewise touched upon.

The study mainly relies on archival and printed documents produced by the political and administrative organs of the dualist Monarchy, and makes especially great use of the minutes of the sessions of the common Council of Ministers in the years after the occupation.